ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

Година III • 2019 • книжка 3

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

2019 / 3

Пловдивски исторически форум, година III (2019), книжка 3, ISSN 2535-0935 (Print), ISSN 2535-0951 (Online)
Plovdivski istoricheski forum, Volume III (2019), Issue 3, ISSN 2535-0935 (Print), ISSN 2535-0951 (Online)

Издава катедра „История и археология“ при Философско-историческия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Редакционна колегия:

Доц. д-р Георги Митрев (главен редактор), доц. д-р Димитър Димитров (зам.-главен редактор), доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева (зам.-главен редактор), проф. дин Камен Гаренов, проф. дфн Мирена Славова, проф. дин Евгений Шинаков (Брянск, Русия), проф. дин Ярослав Рубаха (Олщин, Полша), доц. д-р Симеон Кацаров, доц. д-р Валентин Петрусенко, доц. д-р Румяна Комсалова, доц. д-р Тодор Радев, доц. д-р Стоян Попов, доц. д-р Пламен Славов, гл. ас. д-р Мина Маринова, гл. ас. д-р Божидар Драганов, гл. ас. д-р Станислав Боянов (секретар), ас. д-р Надежда Кирова-Йовчева, д-р Николаос Мердзимекис (Солун, Гърция).

На корицата: *Стадионът на античния Филипополис.*

Списание „Пловдивски исторически форум“ излиза три пъти в годината.

Адрес на редакцията: 4000 Пловдив, ул. „Цар Асен“ 24, ПУ „Паисий Хилендарски“, Философско-исторически факултет, катедра „История и археология“, кабинет 256 А.

Електронен формат на списанието:
https://logos.uni-plovdiv.net/en/spisanie-plovdivski-istoriceski-forum-

Електронен адрес: **piforum@abv.bg**

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТИИ

СКАЛНО-ИЗСЕЧЕН ОБЕКТ ДО МАНАСТИРА „СВ. СВ. КИРИК И ЮЛИТА“ КРАЙ АСЕНОВГРАД 5
Иван Дуков

ROCK-CUT SITE NEAR THE MONASTERY „ST. ST. KIRIK AND YULITA“ NEAR ASENOVGRAD 5
Ivan Dukov

ЗА ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ЕДНА СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА В ПЛОВДИВ ПО ДАННИ НА ФРЕНСКИЯ ПЪТЕШЕСТВЕНИК ЛЬОФЕВР 16
Камен Станев

ABOUT THE LOCATION OF A MEDIEVAL CHURCH IN PLOVDIV ACCORDING TO THE FRENCH TRAVELLER LEFEVRE 16
Kamen Stanev

БАЛАНС НА СИЛИТЕ ИЛИ ПОЛИТИКА НА ПРОТИВОРЕЧИЕ. ФРАНЦИЯ, РУСИЯ И ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (1787 – 1812 Г.) 24
Цветелина Цветкова, Антоанета Атанасова

BALANCE OF POWERS OR POLICY OF CONTRADICTION: FRANCE, RUSSIA AND THE OTTOMAN EMPIRE (1787 – 1812) 24
Tsvetelina Tsvetkova, Antoaneta Atanasova

ЕПИЗОД ОТ РЕВОЛЮЦИОННИЯ ТЕРОР НА ВМОРО 45
Тодор Радев

AN EPISODE OF THE REVOLUTIONARY TERROR OF VMORO 45
Todor Radev

ТРИ ЛЕВА НАЦЯЛО – ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ЕДНА БАНКНОТА С НЕТИПИЧНА НОМИНАЛНА СТОЙНОСТ (ВЪВ ФУНКЦИЯТА Ѝ НА МУЗЕЕН АРТЕФАКТ) И ПАРИЧНАТА РЕФОРМА ОТ 1952 Г. 56
Ваня Иванова, Мариус Георгиев

ONCE AGAIN ABOUT A BANKNOTE OF A UNIQUE NOMINAL VALUE – 3 LEVS – AS AN ARTEFACT IN A MUSEUM COLLECTION AND THE CURRENCY REFORM IN 1952 56
Vanya Ivanova, Marius Georgiev

■ *НАУЧНИ ПРОЯВИ И СЪБИТИЯ*

ЕЖЕГОДНА ИЗЛОЖБА „АРХЕОЛОГИЧЕСКО ЛЯТО 2019“ 70
Божидар Драганов, Надежда Кирова-Йовчева

■ *ИНТЕРВЮ*

АРХЕОЛОГИЯТА И АРХЕОЛОЗИТЕ НА ПЛОВДИВ. ИНТЕРВЮ С МАЯ МАРТИНОВА-КЮТОВА 74
Росен Г. Иванов

ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ 80

СКАЛНО-ИЗСЕЧЕН ОБЕКТ ДО МАНАСТИРА „СВ. СВ. КИРИК И ЮЛИТА“ КРАЙ АСЕНОВГРАД

Иван Дуков

ROCK-CUT SITE NEAR THE MONASTERY „ST. ST. KIRIK AND YULITA“ NEAR ASENOVGRAD

Ivan Dukov

Abstract: *The area around the Asenovgrad neighborhood of Gorni Voden, as well as the northern slopes of the Rhodopes as a whole, is extremely rich in archeological sites. However, the site considered in this publication has neither been studied nor included in the system. It is located near the monastery „St. Kirik and St. Yulita“, about 150 m northwest. In the description of the site, it should be noted that what is visible from the surface without prior archaeological studies, is a convex rock section with a shape that resembles a stepped irregular truncated cone. The highest part has a flat, irregularly shaped rock platform that is about 25 – 30 m² in area and about 3.5 meters in diameter. They are similarities with objects such as Perperikon, Tatul, Belantash, In kaya, Hayduk Tash, Karadzhov Kamak and others.*

Keywords*: megalith, thracians, sanctuary, history, archeology, religion, rock.*

Районът около асеновградския квартал „Горни Воден“, както и северните родопски склонове като цяло, е изключително богат на археологически обекти (Джамбов, Морева 1971: 115). Още към средата на XX в. (Цончев 1946: 209 – 219) в границите на двете родопски реки Асеница и Въча са отбелязани шест праисторически поселения, десетки антични селища (Хайтов 1965: 210), светилища и некрополи, над двадесет средновековни крепости, манастири и църкви (Джамбов, Морева 1971: 115). Много малко от тях са проучвани, а някои са описани в Автоматизираната информационна система „Археологическа карта на България“ (АКБ) в края на миналия век.

Разглежданият в настоящата публикация обект обаче не е нито проучван, нито включен в системата АКБ. Той се намира в непосредствена близост до манастира „Св. св. Кирик и Юлита“, на около 150 м в северозападна посока[1] **(Обр. 1)** и въпреки това досега не е въведен в научно обращение. Дори местните жители са направили пейки и беседки на това място.

---

[1] GPS координати на обекта по картографски данни на @ Google: N 42.002871, E 24.841548.

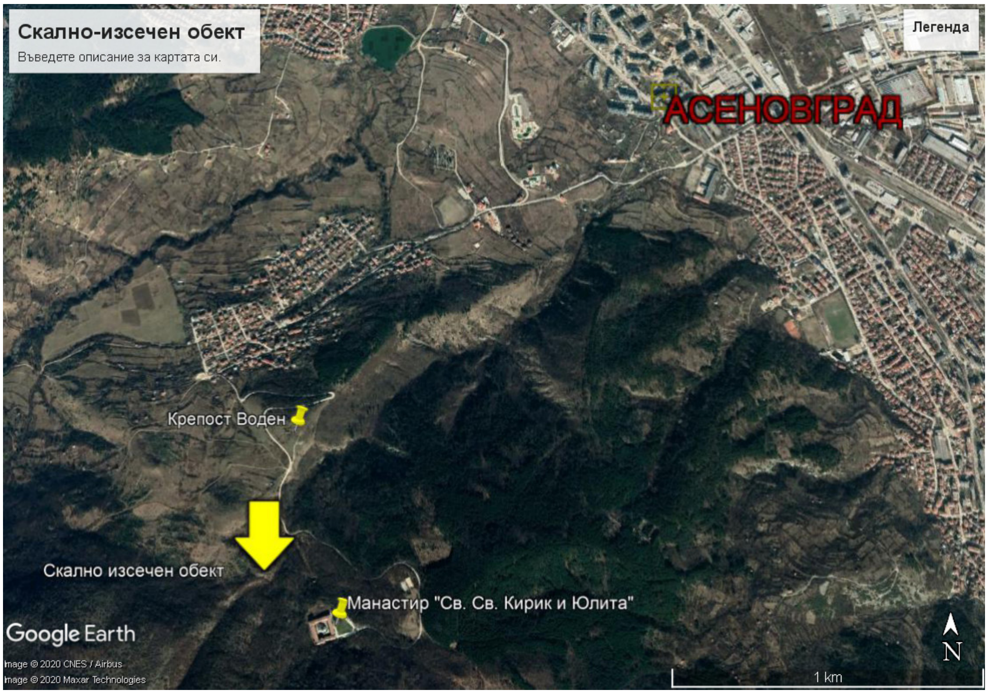
Скално-изсечен обект
Въведете описание за картата си.
Легенда
АСЕНОВГРАД
Крепост Воден
Скално изсечен обект
Манастир "Св. Св. Кирик и Юлита"
Google Earth
mage © 2020 CNES / Airbus
mage © 2020 Maxar Technologies
1 km
N

Обр. 1. *Местоположение на обекта*

Съобщения обаче за наличието на скални изсичания, подобни на други обекти в Родопите (Христов 2009: 18, 47, 59), някои от тях вече много популярни (Овчаров, Нехризов, Коджаманова 2005: 300; Овчаров, Стоянов, Коджаманова 2005: 302), или каквито и да е сигнали за оформена скална маса от човешка ръка в Исторически музей – Асеновград, не са постъпвали. В непосредствена близост до манастира в началото на XX в. има описан друг внушителен сакрален топос (Дякович 1902: 744), но на този етап въпреки старателното му издирване все още не е открит. Вероятната причина за това е неговото унищожаване от иманяри. Възможно е обаче това да е описаното от Б. Дякович светилище, но растителността и натрупаните почвени наноси, както и човешките дейности, да са нанесли промени в описаните през 1902 г. реалии за обекта и неговата околност. Почти всички от обработваните преди век земеделски земи[2] по северните склонове на Родопите днес са обхванати от гъсти гори. Някои от тях са изкуствено залесени[3], други са се превърнали в дива гора. Тази промяна води до огромни затруднения при намирането на някои от описаните в края на XIX и началото на XX в. археологически структури и ситуации, защото гъстите храсти и ниските дървета скриват почти цялата видимост към повърхността на терена, което от една страна, спасява много обекти от иманярски посегателства, но от друга страна затруднява обходите на научните работници.

---

[2] Освен земеделската дейност, която е един от основните фактори за поддържане на обезлесени територии, също така важно е да се отбележи и животновъдството, защото стадата от овце, крави и особено кози не допускаха развитието на храсти и друга ниска растителност, които да пречат на пряката видимост към земната повърхност, където са следите от археологическите структури.

[3] Дейностите за изкуственото залесяване, които имаха за цел предотвратяване на ерозионните процеси по планинските склонове, бяха много популярни през 70-те и 80-те години на XX в. в района на Асеновград. Всички ученици от училищата бяха длъжни да засадят определен брой дръвчета, обикновено бор, и то точно по склоновете около Горни Воден. В резултат на това днес голяма част от дендрологическата карта на тази част от Родопите е съвсем различна спрямо началото на XX в.

След наблюденията и проучванията през последните години[4] става ясно, че скалните изсичания не са рядкост по тези места (Дуков 2019: 60). По-уместно е да се говори за наличието на система, вероятно натоварена основно със сакрални функции, ако се съди по интерпретацията (Фол 1991: 34) на подобни изсичания в научната литература (Аладжов, Овчаров 1991: 35), а представянето на една от частите на тази система е и първоначалната цел на настоящото изследване. Следващата стъпка е да се обединят отделно представените елементи и да се оформи един, макар и приблизителен[5], завършен вид на цялата картина на скално-изсечените, а и на другите археологически структури в тази част на Родопите. Както при другите описани светилища, в непосредствена близост има водоизточници, някои от които днес са каптирани и превърнати в чешми. Не случайно от векове поселението носи името Воден[6].

И тук прави впечатление, че като правило избраният терен е с голяма видимост (Фол 2007: 62) и се търси позитивна форма на терена с лека седловидна връзка с планината (Домарадски 1994: 33), чиято кулминация е скала или много голям камък, върху или около който се направени скално изсечени вдлъбнатини, които са различни по форма и размер и обикновено са свързани помежду си с улеи.

Разглежданият от нас обект не прави изключение в това отношение. Съдейки по техниката на обработка на твърдата повърхност, макар въз основа на съвсем малка част от предполагаемия мащаб на обекта, може да се забележи сходство с други подобни места, определени от някои специалисти като светилища, чието възникване е през каменно-медната епоха (Радунчева 1991: 13) и повечето от тях са продължили да функционират до началото на елинистическата (Бориславов, Христов, Ханджийска-Янкулова 2016: 194), а някои и до края на античната епоха (Овчаров, Нехризов, Коджаманова 2005: 300) и дори след това (Байряков 2017: 446), но без изявено практикуване на езическа обредност (Овчаров, Стоянов, Коджаманова 2005: 302), особено след утвърждаването на християнството през Средновековието, тъй като в непосредствена близост има манастир, а през XI век недалеч оттук е и много добре защитената резиденция Воден, която е център на управлението на великия доместик на Източната Римска империя за европейските земи Григорий Бакуряни (Дуков 2019: 65). Общо взето целият район наоколо е много удобен за отбрана и наблюдение на движението по главните пътни артерии (Маджаров 2009: 259), пресичащи Горнотракийската низина в района на древния Филипопол, което обяснява следите от множеството антични и средновековни укрепления по тези труднодостъпни места, с които започва родопският масив от север.

При описанието на обекта трябва да се отбележи, че това което се вижда от него на повърхността без предварителни археологически проучвания, е изпъкнал над терена скален участък с форма, наподобяваща стъпаловиден неправилен пресечен конус. „Стъпалата“ са около метър високи и почти толкова широки **(Обр. 2)**.

Натрупаната по тях пръст и обраслата растителност не позволяват да се разбере дали ъгълът по хоризонтала и вертикала е прав или има лек наклон.

---

[4] Интересът към подобни изсичания в района на Воден от наша страна започна в края на 90-те години на XX в., но целенасоченото им издирване, проучване и представяне (чрез публикация) се реализира от 2017 г. насетне.

[5] Възстановяването на точна дори и виртуална представа на археологическата ситуация в околностите на Воден е невъзможно поради активните иманярски дейности през последните тридесет години, които са довели до пълно унищожение на много от обектите в сакралната и селищната инфраструктури, особено на тези от античната епоха.

[6] В Типика на Бакуряни е написано като Βοδινον, а през 1576 г. е Вудене. Виж: Костадинов-Чешмеджиев 1997: 27.

Обр. 2. *Западната част на обекта (снимка – Ив. Дуков)*

По същата причина не може да се установи дали по тях има още скални изсичания, подобни на тези, които се намират на площадката, с която завършва скалната кулминация. Възможно е тези малки заравнени пространства, които условно наричаме стъпала, около централната част на конуса, да са били използвани за поставяне на дървена конструкция, която да е променяла облика и функциите на съоръжението и да го е обособявала от околното пространство.

Приблизителната площ в основата на скалния масив е 100 м², а диаметърът е около 7 м **(Обр. 3)**.

Обр. 3. *Общ изглед на обекта – поглед от юг (снимка – Ив. Дуков)*

В най-високата част има заравнена скална площадка с неправилна кръгла форма, която е около 25 – 30 м², а диаметърът е около 3,5 м **(Обр. 4)**. На нея има скални изсичания, които представляват интерес за нашето изследване, защото са сходни с такива от обекти като Перперикон (Овчаров, Нехризов, Коджаманова 2005: 300), Татул (Овчаров, Стоянов, Коджаманова 2005: 302), Белانташ (Морева 1975: 26), Ин кая (Дуков 2018: 5), Хайдук таш, Караджов камък (Христов 2009: 47 – 59) и др. Издялани са две ями в скалата **(Обр. 5)**.

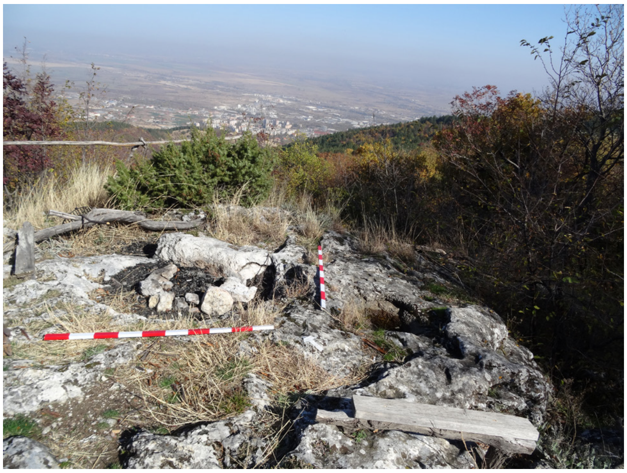

Обр. 4. *Скалната площадка с изсичанията (снимка – Ив. Дуков)*

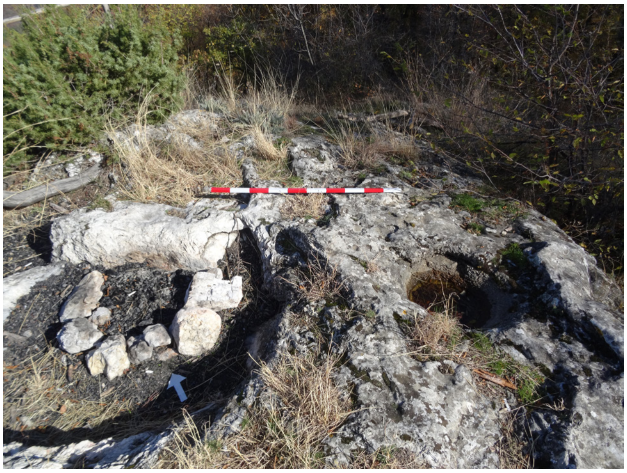

Обр. 5. *Ямите на площадката (снимка – Ив. Дуков)*

Но при извършване на проучвания, ще се установи дали няма и други изсичания с подобна форма около тях. Едната, която е по-голяма и е с диаметър около 1,2 м, в горната си част е с цилиндрична форма, но без археологически проучвания не може да се определи каква е дълбочината и дали запазва вертикалната позиция на стените си, или постепенно завършва като леген с конкавно дъно. Тя е разположена в западната част на пространството на площадката **(Обр. 6)**.

На някои места по стените, които са над натрупаната във вътрешността пръст, ясно се виждат следи от обработката на скалната повърхност с длето. Тази техника основно се използва за повърхности, върху които след дялането се поставя обмазка[7], която се скрепва по-здраво към оставените неравности от работните инструменти[8].

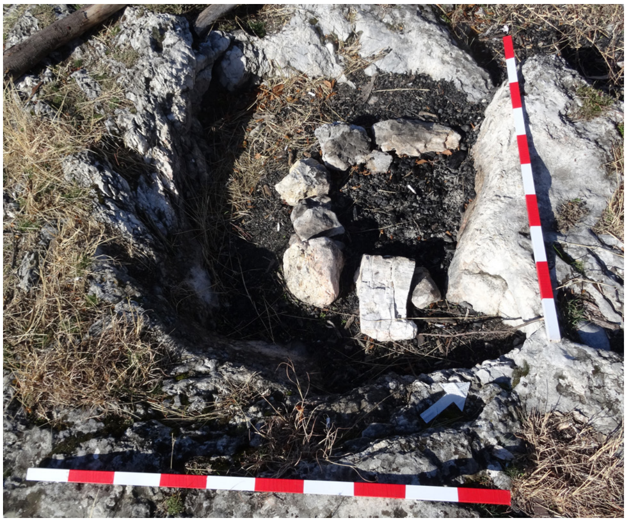

Обр. 6. *По-голямата яма в западната част на площадката (снимка – Ив. Дуков)*

Другата яма е с форма на обърнат конус с диаметър в най-широката си горна част – 40 см, и дълбочина – 25 см. Тя е много по-добре оформена и стените ѝ са загладени, като по тях не личат следи от инструментите, с които е дялана скалата. Намира се в южния сектор на скалната площадка. В нея няма натрупани седименти или други археологически материали **(Обр. 7)**.

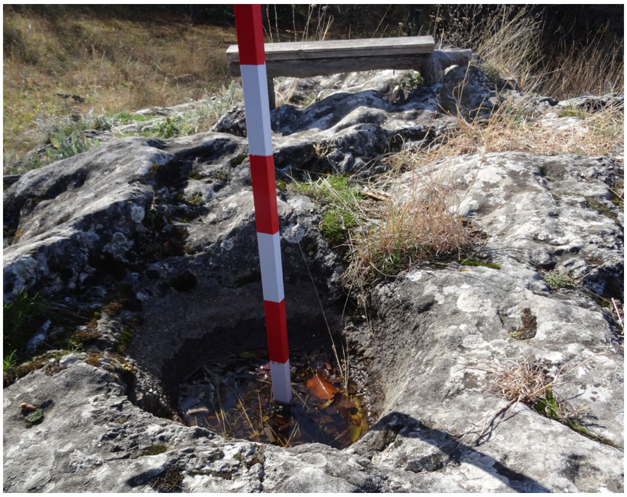

Обр. 7. *По-малката яма в източната част на площадката (снимка – Ив. Дуков)*

На дъното има събрана дъждовна вода. В източна посока по площадката има улеи, които се спускат от изсечените ями към околния терен, където има натрупана пръст и храсти. Един от тях, започвайки от по-малката яма, води в източна посока, като след ръба на площадката преминава през дупка в скалата **(Обр. 8)**. Без разкопки не може да се установи дали продължава надолу по стъпаловидния терен и докъде стига. На някои места по скалата се наблюдават вдлъбнатини с неправилна форма, наподобяващи легенчета, при които източната им преградна стена е прекъсната, за да може течността да изтича през друг улей надолу. Сходства в това отношение могат да се намерят на повечето подобни скално изсечени обекти (Морева 1975: 26 – 27; Христов 2009: 71; Радунчева 1991: 13).

---

[7] Обмазката може да е от различни материали: кал, глина и т.н. През Средновековието е много разпространена хоросанова смес със стрити или ситно счукани в нея фрагменти от керамични съдове, които допълнително придават здравина и не допускат преминаване на влага.

[8] Тази практика се прилага и до днес при работа върху гладки стени, особено преди полагане на основната замазка, гладката повърхност се удря до появата на малки дупки на близки разстояния една от друга.

Обр. 8. *Вертикален отвор в скалата, през който течността тече в източна посока (снимка – Ив. Дуков)*

При интерпретацията на скалните изсичания се появяват много варианти, повечето, от които с многопластово натрупване, както на сакрални, така и на утилитарни практики.

Една от хипотезите е това да са т.нар. „скални огнища“, като подкатегория на скалните олтари, към които са прибавени и скални ями, подобни на тези от о-в Самотраки, където освен ямите са посочени и съоръжения от глина, градени от кирпич и камък (кръгли и правоъгълни) и есхари. В тази връзка трябва да се отбележи, че подобни ситуации все още са предмет на различни реинтерпретации, но в повечето случаи изследователите са на мнение, че върху тях е извършвана обредност в чест на Великата богиня-майка, тъй като тя демонстрира силата, която иманентно се съдържа в скалите (Фол 2007: 39).

Има вероятност скалата, на която са ямите да се приеме в цялост като скален олтар, върху който да са извършвани култовите практики, но за да се определи със сигурност дали това са обредни ями, сходни с такива от други подобни обекти (Борисова, Занева 2015: 215) е наложително да се направят редовни археологически проучвания не само на тези две, но и да се издирят и проучат и други евентуално съществуващи изсичания в близост до обекта. Както бе споменато по-горе, по-малката яма е изчистена неизвестно от кой и кога, и в нея няма археологически материали. Възможно е, както и при други подобни обекти, да се открият и следи от основи за издигане на дървена конструкция (Marinatos 1993: 77; Овчаров, Нехризов, Коджаманова 2005: 300; Овчаров, Стоянов, Коджаманова 2005: 302), която да е закривала цялото пространство или част от него. Не е изключено да се предположи, че в определен етап тук е имало свещено огнище, характерно за повечето места на култа през древността, разположени на доминираща и добре видима височина и въпреки това изолирани и обособени в рамките на локалната селищна система (Цветкова 2016: 363). Близостта на манастира води до предположение, че на това място или в този район, според нашата народна вяра, са извършвани оброци и са принасяни жертви с празненства (Маринов 1994: 720). И сега в едната от ямите има огнище, което, разбира се, не може да се смята за доказателство по гореспоменатата възможност за предназначение на площадката като скален олтар за оброци и празненства, но в нашата народна вяра огънят и огнището имат сериозно присъствие в обредността (Маринов 1994: 82).

За по-малката дупка може да се предположи, съдейки по правилната форма, че е служела като поставка за питос/долиум, в който са поставени дарствените монети или други предмети, с висока цена, които са били дарявани на божеството. Подобни съоръжения за устойчиво поставяне на големи глинени съдове не са рядкост (Грозданов, Даскалов 2015:

495), като при повечето от тях вместо скала или твърда почва вкопаната негативна структура се прави в по-мек земен пласт. След запълването на големия керамичен съд той е бил запечатван и даровете са носени в централното светилище на божеството, което е улеснявало, от една страна, преместването на предметите като компактна единица, а от друга – след запечатването е невъзможно лесно да се открадне част от съкровището, събрано в питоса.

Тази яма също така наподобява съоръжения, за които се смята, че са направени за мелене на зърнени култури от типа на хромелите (Eitam 2009: 77 – 104; Eitam et al. 2015: 126; Eitam, Schoenwetter 2016: 169; Arranz – Otaeguia et al. 2018: 7925). Функциите на коничните отвори в някои от случаите са разкрити чрез изследване на етнографски и древноегипетски паралели и чрез експериментално проучване. Доскоро подобни каменни структури са били използвани в Източна Турция и Кюрдистан за излюпване на ечемик (Hillman 1984: 30). Радиалните движения на камък с конична форма в подобни изсечени вдлъбнатини осигуряват ефективно ротационно смилане на зърната във фино брашно. Близостта на крепостта „Воден“, където в едно от стопанските помещения при теренните археологически проучвания през 2014 г. се откри пещ тип „тандир“[9] (Тер-Мартиросов 1975: 71; Тер-Саркисянц 2008: 32) **(Обр. 9)**, дава основание да се предположи, че разглежданият скално-изсечен обект, поне в периода на Средновековието, е едно от местата, където се обработват хранителните продукти, които са готвени в кухнята на замъка. Това съвсем не означава, че не може да се търси ролята на тези изсичания в ритуалния контекст, свързващ сакралния характер на хляба с неговата обредна функция, която може да се сравни с множеството примери в етнографската литература (Маринов 1994: 96, 216 – 217).

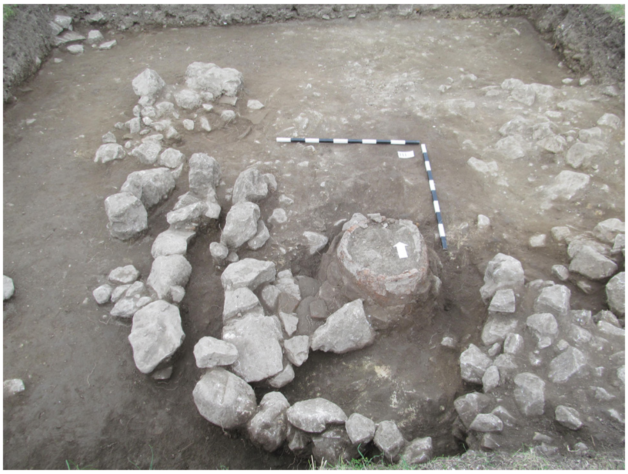

Обр. 9. *Пещ тип „тандир“, открита в помещение от северния сектор на крепостта „Воден“ (снимка – Ив. Дуков)*

За подобни изсичания има предположения, че са използвани за пресоване на маслодайни култури с цел добив на растителни масла и олио. Има примери за сходни съоръжения, издълбани в скала, за добиване на масло от различни растения, т.е. чрез натиск се пресова съдържанието, поставено в ямата, и по улея потича само течен субстрат (Eitam 1979: 147).

Както може да се наблюдава и в други случаи (Дуков 2019: 67), не е изключено да е имало и съчетаване на обредни с производствени практики[10], каквито са разкрити на обекти, подобни на описвания тук (Гоцев, Петкова 2013: 123).

Друга важна особеност, свързана с мястото е, че в горичката, където се намира обектът, преобладават дъбовите дървета, което също може да се свърже с народната вяра и обредност, защото според нея, когато няма църква обикновено хората се черкуват при дъбови дървета (Маринов 1994: 84). Това сакрализиране на този вид дървета е известно още от дълбока древност. Омир дава сведения, че по нашите земи царете-жреци, какъвто е примерът с Марон, обитават свещена дъбова гора (*Hom. Od. IX, 197 – 201*). На много от археологическите находки, свързани с тракийската култура, се наблюдават орнаменти с мотиви от дъбови листа, а същите са и основната украса по златните венци на тракийските владетели и благородници (Китов, Димитрова 2005: 154).

---

[9] Подобен вид съоръжения за приготвяне на храна са разпространени от дълбока древност и до днес в районите на Централна Азия.

[10] Един от многото примери за това в нашия фолклор е традицията при зарязването на лозята на празника Св. Трифон, при която обредността е свързана с надежда за по-богата реколта и респективно повишаване на количеството произведено вино.

На около 200 м южно от описаните скални изсичания, на същия масив, на около 50 м по-нагоре по планинския склон има оформени отвори с ромбовидна, утробообразна форма **(Обр. 10)**, което като форма на изсичане не е изключение за обекти от близката околност (Дуков 2019а: 340).

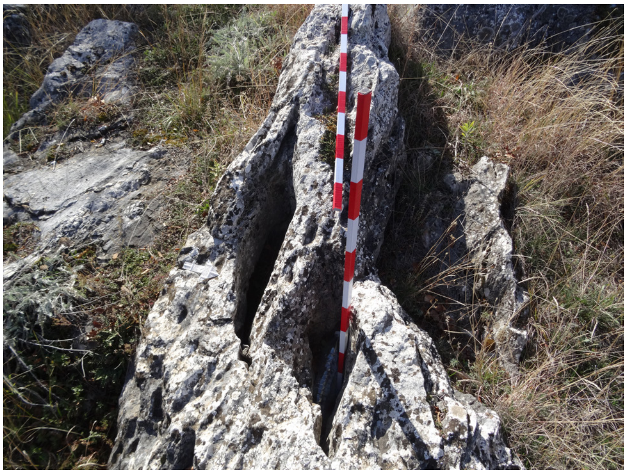

Обр. 10. *Отвори с ромбовидна форма на 200 м южно от обекта (снимка – Ив. Дуков)*

Натрупаната пръст, тревите и храстите не позволяват да се види дали има други подобни следи от обработка на скалната повърхност, но правилната геометрическа пропорция на изсичанията предполага ритуална или производствена човешка дейност. Подобен обект със скално изсичане има и на около един километър северно оттук **(Обр. 11)**, който е бил предмет на изследване и вече е публикуван (Дуков 2019: 60). Явно в този район разпространението на тази култура е по неголеми скални възвишения, за разлика от многократно по-внушителните обекти Беланташ, Караджов камък, Ин кая и други в района около тях, но съвпада с техниката на обработка на скалната повърхност. При обхождане на големите скални масиви в близката околност не се забелязват следи от подобна човешка дейност.

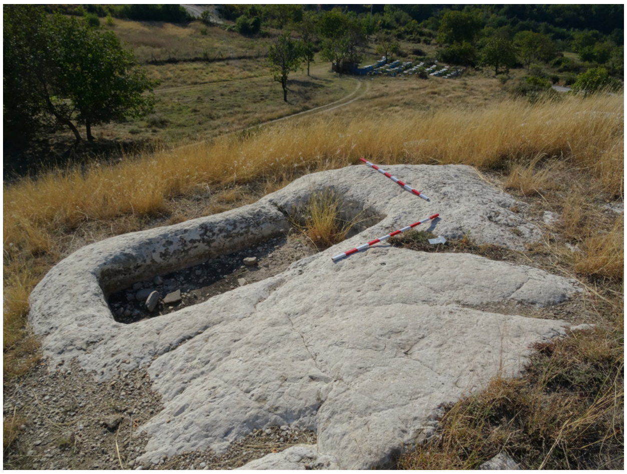

Обр. 11. *Скално-изсечен обект северно от кв. „Горни Воден“, Асеновград (снимка – Ив. Дуков)*

Голямата концентрация на движими и недвижими културни ценности в тази околност (Морева 1976: 4) е сигурен признак за трайно човешко поселение още от каменно-медната епоха. Тази публикация е само част от най-ранния етап на научното представяне на това, което е оцеляло след иманярските посегателства от богатото културно наследство в тази част на Родопите. Тепърва ще се търси връзката между отделните елементи на социалната и сакралната инфраструктура на древните обитатели тук и ще се прави опит за сравнителен анализ с подобни археологически ситуации от района на Югоизточна Европа и Мала Азия.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

Аладжов, Овчаров 1991: Живко Аладжов, Николай Овчаров. Проучване на скалното светилище северно от Перперек. – *Родопика*, I (1999), 35 – 44. [Zhivko Aladzhov, Nikolay Ovcharov. Prouchvane na skalnoto svetilishte severno ot Perperek. – *Rodopika*, I (1999), 35 – 44.]

Байряков 2017: Димитър Байряков. Няколко обекта от Чепинската котловина – проблеми на интерпретацията. – В: *Сборник в чест на професор Петър Делев*. София, 2017, 446 – 461. [Dimitar Bayryakov. Nyakolko obekta ot Chepinskata kotlovina – problemi na interpretatsiyata. – V: *Sbornik v chest na profesor Petar Delev*. Sofia, 2017, 446 – 461.]

Бориславов, Христов, Ханджийска-Янкулова 2016: Борислав Бориславов, Мартин Христов, Венета Ханджийска-Янкулова. Скално светилище в м. Беланташ, с. Врата, община Асеновград, обл. Пловдив. – В: *АОР 2015*, София, 2016, 194 – 197. [Borislav Borislavov, Martin Hristov, Veneta Handzhiyska-Yankulova. Skalno svetilishte v m. Belantash, s. Vrata, obshtina Asenovgrad, obl. Plovdiv. – V: *AOR 2015*, Sofia, 2016, 194 – 197.]

Борисова, Занева 2015: Татяна Борисова, Михаела Занева. Археологическо проучване на Пешова могила, с. Правешка лъкавица, Община Правец. – В: *АОР 2014*, София, 2015, 241 – 244. [Tatyana Borisova, Mihaela Zaneva. Arheologichesko prouchvane na Peshova mogila, s. Praveshka lakavitsa, Obshtina Pravets. – V: *AOR 2014*, Sofia, 2015, 241 – 244.]

Гоцев, Петкова 2013: Алексей Гоцев, Николета Петкова. Археологически проучвания на скален комплекс в м. Скумсале, гр. Стрелча. – В: *АОР 2012*, София, 2013, 122 – 123. [Aleksey Gotsev, Nikoleta Petkova. Arheologicheski prouchvania na skalen kompleks v m. Skumsale, gr. Strelcha. – V: *AOR 2012*, Sofia, 2013, 122 – 123.]

Грозданов, Даскалов 2015: Дойчин Грозданов, Методи Даскалов. Резултати от археологическо проучване на обект № 3 – Късноантично селище, м. Черешарника, гр. Дупница, по трасето на АМ „Струма“, лот 2, км 326 + 120 – 326 + 310. – В: *АОР 2014*, София, 2015, 495 – 498. [Doychin Grozdanov, Metodi Daskalov. Rezultati ot arheologichesko prouchvane na obekt № 3 – Kasnoantichno selishte, m. Cheresharnika, gr. Dupnitsa, po traseto na AM „Struma“, lot 2, km 326 + 120 – 326 + 310. – V: *AOR 2014*, Sofia, 2015, 495 – 498.]

Джамбов, Морева 1971: Христо Джамбов, Росица Морева. Средновековна църква при с. Руен. – *Годишник на народния археологически музей – Пловдив*, VII (1971), 115 – 131 [Hristo Dzhambov, Rositsa Moreva. Srednovekovna tsarkva pri s. Ruen. – *Godishnik na narodnia arheologicheski muzei – Plovdiv*, VII (1971), 115 – 131.]

Домарадски 1994: Мечислав Домарадски. Култови места край скали и на върхове. – *Епохи*, II (1994), 3, 33 – 35. [Mechislav Domaradski. Kultovi mesta kray skali i na varhove – Epohi, II (1994), 3, 33 – 35.]

Дуков 2018: Иван Дуков. Скално светилище „Ин кая“: към сакралната инфраструктура на бесите. – *Пловдивски исторически форум*, II (2018), 1, 5 – 21. [Ivan Dukov. Skalno svetilishte „In kaya“: kam sakralnata infrastruktura na besite. – *Plovdivski istoricheski forum*, II (2018), 1, 5 – 21.]

Дуков 2019: Иван Дуков. Скално изсечен обект до кв. Горни Воден, гр. Асеновград. – *Родопи*, 2019, 1-2, 60 – 70. [Ivan Dukov. Skalno izsechen obekt do kv. Gorni Voden, gr. Asenovgrad. – *Rodopi*, 2019, 1-2, 60 – 70.]

Дуков 2019а: Иван Дуков. Скално изсечен обект до параклис „Св. Петка“, Асеновград. – В: *Thracia XXIV*. *ЕПОПТЕІА*. In honorem annorum LXXXV Alexandri Fol, София, 328 – 344. [Ivan Dukov. Skalno izsechen obekt do paraklis „Sv. Petka“, Asenovgrad.

– V: *Thracia XXIV. ΕΠΟΠΤΕΙΑ*. In honorem annorum LXXXV Alexandri Fol, Sofia, 328 – 344.]

Дякович 1902: Борис Дякович, Тракийско светилище край Станимака. – *Периодично списание*, 1902, 9 – 10, 744 – 746. [Boris Dyakovich, Trakiysko svetilishte kray Stanimaka. – *Periodichno spisanie*, 1902, 9-10, 744 – 746.]

Китов, Димитрова 2005: Георги Китов, Диана Димитрова. Долина на тракийските владетели (Проучвания през 2004 г.). – В: *АОР 2004*, София, 2005, 153 – 155. [Georgi Kitov, Diana Dimitrova. Dolina na trakiyskite vladeteli (Prouchvania prez 2004 g.). – V: *AOR 2004*, Sofia, 2005, 153 – 155.]

Костадинов-Чешмеджиев 1997: Костадин Костадинов-Чешмеджиев. *Местните имена в Асеновградско*. Асеновград, 1997. [Kostadin Kostadinov-Cheshmedzhiev. *Mestnite imena v Asenovgradsko*. Asenovgrad, 1997.]

Маджаров 2009: Митко Маджаров. *Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия*. Велико Търново, 2009. [Mitko Madzharov. *Rimski patishta v Bulgaria. Prinos v razvitieto na rimskata patna sistema v provintsiite Mizia i Trakia*. Veliko Tarnovo, 2009.]

Маринов 1994: Димитър Маринов. *Народна вяра и религиозни обичаи*. София, 1994. [Dimitar Marinov. *Narodna vyara i religiozni obichai*. Sofia, 1994.]

Морева 1975: Росица Морева. Тракийски крепости по долината на р. Сушица. – *Родопи*, 1975, 8, 26 – 27. [Rositsa Moreva. Trakiyski kreposti po dolinata na r. Sushitsa. – *Rodopi*, 1975, 8, 26 – 27.]

Морева 1976: Росица Морева. Археологически разкопки край с. Горни Воден. – В: *Асеновградски зов*, год. IV, бр. 17 (72), Асеновград, 1976, 4. [Rositsa Moreva. Arheologicheski razkopki kray s. Gorni Voden. – V: *Asenovgradski zov*, god. IV, br. 17 (72), Asenovgrad, 1976, 4.]

Овчаров, Нехризов, Коджаманова 2005: Николай Овчаров, Георги Нехризов, Даниела Коджаманова. Археологически разкопки на скалния град Перперикон. – В: *АОР 2004*, София, 2005, 300 – 301. [Nikolay Ovcharov, Georgi Nehrizov, Daniela Kodzhamanova. Arheologicheski razkopki na skalnia grad Perperikon. – V: *AOR 2004*, Sofia, 2005, 300 – 301.]

Овчаров, Стоянов, Коджаманова 2005: Николай Овчаров, Юлий Стоянов, Даниела Коджаманова. Археологически разкопки при с. Татул, Момчилградско. – В: *АОР 2004*, София, 2005, 301 – 303. [Nikolay Ovcharov, Yuliy Stoyanov, Daniela Kodzhamanova. Arheologicheski razkopki pri s. Tatul, Momchilgradsko. – V: *AOR 2004*, Sofia, 2005, 301 – 303.]

Радунчева 1991: Ани Радунчева. Родопската и Природопската област през праисторическата епоха. – *Родопика*, II (1999), 5 – 20. [Ani Raduncheva. Rodopskata i Prirodopskata oblast prez praistoricheskata epoha. – *Rodopika*, II (1999), 5 – 20.]

Тер-Мартиросов 1975: Феликс Тер-Мартиросов. Античные печи из раскопок Арташата. – *Вестник общественных наук*. Ереван, 1975, № 7, 70 – 99. [Feliks Ter-Martirosov. Antichnyye pechi iz raskopok Artashata. – *Vestnik obshchestvennykh nauk*. Yerevan, 1975, № 7, 70 – 99.]

Тер-Саркисянц 2008: Алла Тер-Саркисянц. Современная политическая и этнокультурная ситуация в Нагорном Карабахе. – В: *Исследования по прикладной и неотложной этнологии*, ИЭА РАН, Вып. 203, Москва, 2008, 21 – 75. [Alla Ter-Sarkisyants. Sovremennaya politicheskaya i etnokulyturnaya situatsiya v Nagornom Karabahe. – V: *Issledovaniya po prikladnoy i neotlozhnoy etnologii*, IEA RAN, Vayp. 203, Moskva, 2008, 21 – 75.]

Фол 1991: Александър Фол. *Тракийският Дионис – Загрей*. София, 1991. [Aleksandar Fol. *Trakiyskiyat Dionis – Zagrey*. Sofia, 1991.]

Фол 2007: Валерия Фол. *Скални топоси на вяра в Югоизточна Европа и Мала Азия през древността*. София, 2007. [Valeriya Fol. *Skalni toposi na vyara v Yugoiztochna Evropa i Mala Aziya prez drevnostta*. Sofia, 2007.]

Хайтов 1965: Николай Хайтов. *Асеновград в миналото*. София, 1965. [Nikolay Haytov. *Asenovgrad v minaloto*. Sofia, 1965.]

Христов 2009: Иван Христов. *Светилища на древните траки в Родопите: Добростан – Градище*. В. Търново, 2009. [Ivan Hristov. *Svetilishta na drevnite traki v Podopite: Dobrostan – Gradishte.* V. Tarnovo, 2009.]

Цветкова 2016: Юлия Цветкова. Сакралното и профанното в тракийските светилища от I хил. пр. Хр. – В: *Сборник в памет на проф. Димитър Попов*. София, 2016, 392 – 416. [Yulia Tsvetkova. Sakralnoto i profannoto v trakiyskite svetilishta ot I hil. pr. Hr. – V: *Sbornik v pamet na prof. Dimitar Popov*. Sofia, 2016, 392 – 416.]

Цончев 1946: Димитър Цончев. Новооткрити старини от Пловдивско. – *Известия на българския археологически институт*, XV (1946), 209 – 219. [Dimitar Tsonchev, Novootkriti starirni ot Plovdivsko. – *Izvestia na bulgarskia arheologicheski istitut*, XV (1946), 209 – 219.]

Arranz-Otaeguia et al. 2018: Amaia Arranz-Otaegui, Lara Gonzalez Carretero, M. N. Ramsey, Dorian Fuller, Richter Tobias. *Archaeobotanical evidence reveals the origins of bread 14,400 years ago in northeastern Jordan*. (2018). https://www.researchgate.net/publication/326434897_Archaeobotanical_evidence_reveals_the_origins_of_bread_14400_years_ago_in_northeastern_Jordan (достъпен 03 февруари, 2020).

Eitam 1979: David Eitam. Olive presses of the israelite period A. Rock-Cut Installations in the Samarian hils. – *Journal of the Tell Aviv University Institute of Archaeology*, Tell Aviv, VI (1979), 3 – 4, 147 – 157.

Eitam 2009: David Eitam. Late Epipaleolithic Rock-Cut Installations and Ground StoneTools in the Southern Levant: Methodology and Typology. – *Paléorient*, XXXI (2009), 2, 77 – 104.

Eitam et al. 2015: David Eitam, Mordechai E. Kislev, Karty, Adiel and Bar-Yosef, Ofer. Experimental barley flour production in 12,500-year-old rock-cut mortars in Southwestern Asia. (2015) https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0133306 (достъпен 01 февруари, 2020).

Eitam, Schoenwetter 2016: David Eitam, Josef Schoenwetter, in preparation. Feeding the living, feeding the dead: Natufian Food Production Societies in the Southern Levant (15,000 – 11,500 cal BP). https://www.academia.edu/37935664/New_version_with_figures_Feeding_the_Living_Feeding_the_Dead_Natufian_Food_Production_Societies_in_the_Southern_Levant_13_000_9_500_cal._BC (достъпен 21 януари, 2020).

Hillman 1984: Gordon Hillman. Interpretation of archaeological plant remains: the application of ethnographic models from Turkey, in W. van Zeist and W. A. Casparie (eds.). – *Plants and Ancient Man: Studies in Palaeoethnobotany*, Balkema, Rotterdam, 1984, 1 – 41.

Marinatos 1993: Nanno Marinatos. *Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol*. University of South Carolina, Columbia, S.C.

Списък на съкращенията (Abbreviations)

АОР – Археологически открития и разкопки, София.

Иван Дуков,
Исторически музей – Асеновград,
i_duka@abv.bg

ЗА ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ЕДНА СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА В ПЛОВДИВ ПО ДАННИ НА ФРЕНСКИЯ ПЪТЕШЕСТВЕНИК ЛЬОФЕВР

Камен Станев

ABOUT THE LOCATION OF A MEDIEVAL CHURCH IN PLOVDIV ACCORDING TO THE FRENCH TRAVELLER LEFEVRE

Kamen Stanev

Abstract: *In 1611 the French traveller Lefevre passed through Plovdiv and left us a very brief but very accurate description of the city. A small church was located at the western foot of the Texim Tepe hill, according to him, which at this period had been transformed into a mosque. No other references to this church or mosque are to be found in the written sources. A part of a Christian necropolis that was in use from the 14th to the 17th century was studied by archaeological excavations in 2014. The necropolis is situated at the western foot of the hill. The location of the necropolis coincides with the one of the church mentioned by Lefevre which suggests they are connected.*

Keywords: *Plovdiv, Philippopolis, church, necropolis, Medieval period.*

Филипопол е едни от най-важните градове в българските земи през Средновековието и за него има множество и различни по характер извори. В тях обаче се съдържа много малко информация за църквите. Всъщност до превземането на града от османците в изворите има изрично споменаване само на две църкви, като и двете съществуват и днес. Първата е църквата „Св. Георги“, която е спомената за пръв път в 1147 г. През османския период тази църква била предоставена на арменците, които я ползват и днес под името „Сурп Кеворк“ (Данчева-Василева 2009: 378 – 380) **(Обр. 1: *обект № 1*)**. Втора църква е „Св. Богородица“, която е спомената за пръв път през 1189 г. (Данчева-Василева 2009: 381 – 383) **(Обр. 1: *обект № 2*)**. За съжаление, през Възраждането старите сгради и на двете църкви били съборени и построени нови. През XV – XVIII в. през града минали множество чуждестранни пътешественици. Някои от тях са оставили описания на града, като споменават и сградите, които ги впечатлили – мост, джамии, керван сарай, часовникова кула, крепостни стени, антични останки. В тези описания се съдържат и данни за различни църкви. Най-подробен в това отношение е Стефан Герлах. Той е минал през града през 1578 г. и споменава 8 действащи по това време църкви (Герлах 1979: 341). Две от тях са споменатите по-горе „Св. Георги“ и „Св. Богородица“, а останалите шест са: „Св. Марина“ (**Обр. 1*: обект № 3***), „Св. Константин“ (**Обр. 1.: *обект № 4***), „Св. Спас“, „Св. Никола“ (**Обр.: *обект* № 5**), „Св. Архангел Михаил“ (**Обр. 1.: *обект № 6***) и „Св. Димитър“ (**Обр. 1.: *обект № 7***). Църквата „Св. Архангел Михаил“ е била по южните склонове на Трихълмието и е съществувала до XIX в. Къде е била църквата „Св. Спас“ няма никакви данни. Останалите четири църкви са действащи и до днес, но за съжаление, подобно на „Св. Георги“ и „Св. Богородица“, през Възраждането старите сгради били съборени и построени нови. Стефан Герлах описва още две църкви. Едната е в подножието на Джамбаз тепе и по това време не е била действаща. Местоположението, което дава, съчетано с данните от други пътешественици, позволява да се приеме, че това е „Св. Петка Стара“ (Чешмеджиев 2009: 520 – 530) (**Обр. 1.: *обект № 8***). В един по-късен момент богослужението в нея било подновено, като през 1836 г. старата сграда била съборена и построена днешната. Втората спомената от Герлах, но неназована по име църква, е била във високата част на Таксим тепе. На нея той дава описание на стенописите (**Обр. 1.: *обект № 9***). Данните, които дават останалите пътешественици, са по-оскъдни. Якоб Бетцек, който минал през града през 1564 г., говори за една църква, която била на Небет тепе и малко преди това била взривена от турците, за да преизползват камъните ѝ (Бетцек 1979: 293) (**Обр. 1.: *обект № 10***). За нея говори и Антон Вранчич, който допълва, че всъщност това е бил манастир (Вранчич 1979: 192). В пътеписите от XVII – XVIII в. се появяват и сведения за църква, посветена на апостол Павел, построена на мястото, където той уж бил служил, но в случая очевидно става въпрос за нововъзникнала легенда, свързана, от една страна, с наличието на голяма група павликяни в Пловдив и района му, а от друга, с объркването на римския град Филипи с Филипопол, нещо, което дори някои от по-образованите пътешественици изрично са отбелязали (Йохан Кемпелен 1986: 312 – 313). Тази нововъзникнала легенда в историографията е свързана със „Св. Петка Стара“, нещо, което категорично трябва да се отхвърли (Чешмеджиев 2009: 521 – 522). Чуждите пътешественици споменават и други църкви или останки от такива, които не са назовани по име. Те са трудни за локализиране, тъй като описанието на местоположението им се свежда до „на хълма“, без винаги да е ясно за кое от трите тепета, образуващи Трихълмието, става въпрос, или „до крепостната стена“, което в случая не помага, тъй като Трихълмието е оградено отвсякъде от крепостна стена и отделно има още една стена в равното, свързваща Трихълмието със Сахат тепе.

Както се каза, в изворите до завладяването на града от османците, се споменават само две църкви – „Св. Георги“ и „Св. Богородица“. Археологическите разкопки показват, че под днешната църква „Св. Констанин и Елена“ е съществувала средновековна (Морева-Арабова 2001: 101). При разкопки на 40 м източно от „Св. Димитър“ е открита керамична украса, с каквато традиционно били украсявани църквите през XIII – XIV в., както и стенописи и те могат да се използват като аргумент, разбира се, с известна степен на условност, че „Св. Димитър“ е съществувала през Късното средновековие (Мартинова 2010: 392). С твърде голяма степен на вероятност можем да приемем, че и останалите църкви, споменати от пътешествениците през XVI – XVIII в., са средновековни[1]. Основание за това ни дава не широко разпространеното мнение, че турците забранявали да се строят нови църкви, което априори означава, че всички църкви споменати в изворите от XVI – XVIII в. са средновековни. Напротив, има категорични данни, че през ранноосманския период са били изграждани нови църкви (Бойков 2008: 96)[2] и манастири (Дамянов 2011: 344 – 348). Причината, поради която приемаме, че описаните в пътеписите църкви в Пловдив са средновековни, е демографската картина, която показва твърде малобройно християнско население в сравнение с броя на съществуващите в този момент храмове. Данните за населението са от османските данъчни регистри. В регистър от 1516 година са изброени 88 християни, глави на семейства и 13 вдовици (Бойков 2003: 139 – 141). Ако приемем, че осемте описани от Герлах църкви през 1578 г., са съществували и през 1516 г., то излиза, че на 11 семейства, т.е. на около 40 – 50 човека се падала по една действаща църква. Съотношението население/църкви става още по-малко, ако добавим описаните, но неназовани от Герлах две църкви, които при неговото посещение били изоставени, както и църквата или манастир, за който Бетцек и Вранчич споменават, че е била разрушена няколко десетилетия по-рано. Фактът, че църквите в Пловдив през XVI в. били много повече от потребностите и възможностите на местната християнска общност да ги поддържа, се потвърждава от С. Герлах, който казва, че в осемте действащи църкви са служили всичко на всичко 3 свещеника освен митрополита (Герлах 1979: 341), т.е. дори и за тези църкви не е имало достатъчен клир. В подкрепа на това е и фактът, че малко след посещението на С. Герлах, църквата „Св. Георги“ е била отстъпена на заселилата се по това време в града арменска общност.

Завладяването на Филипопол от османците, било последвано от радикална промяна, като била изградена новата градска ос. Тя започвала с дървения мост на р. Марица (**Обр. 1.:** ***обект № 11***) и вървяла в южна посока, като била маркирана от масивни сгради – Имарет джамия (**Обр. 1.:** ***обект № 12),*** Куршум хан (**Обр. 1.:** ***обект № 13***), Безистена (**Обр. 1.:** ***обект № 14***) и Джумая джамия (**Обр. 1.:** ***обект № 15***). От Джумая джамия тази улица продължавала на юг, както източно от нея е Таксим тепе (един от хълмовете, изграждащи масива Трихълмие, т.нар. Стар град), а от запад Сахат тепе. Встрани от нея били разположени различни махали, вкл. и по Трихълмието, както и северно от р. Марица (Бойков 2012: 63). Тази централна градска улица се е запазила до днес – Пешеходният мост, (изграден на мястото на османския мост), ул. „Райко Даскалов“ и ул. „Княз Александър Батенберг“, като последните две са известни сред жителите на града с общото име „Главната“.

Един от пътешествениците, минали през Филибе през периода, е французинът Льофевр. Той посетил града през 1611 г., като сведенията му са лаконични и свързани само с централната улица, която е била част от трасето на главния имперски път от Белград за Константинопол (Льофевр 1975: 189):

Като приближихме до Филипополи, намерихме в равнината малки могилки, тук-там в полето като купи сено и слама. Малко по-нататък отдясно стигнахме Мариса. Вървяхме край нея до града при моста, от-

---

[1] При археологически разкопки в Пловдив са открити още няколко средновековни църкви, но цялостният анализ на църковната мрежа в града през Средновековието ще бъде обект на друго изследване.

[2] Случаят с Пазарджик е особено показателен, тъй като градът е основан от османците и българите християни се появяват в него през XVI в.

дето се виждат две невисоки, но стръмни скали; част от града е разположена на склона, другата в равнината. През града минава Мариса, която прехвърлихме по дълъг дървен мост. Над същата река видяхме много дивеч: калугерици, паници и друг дивеч, който се оставя да го приближиш.

Този град е доста голям. Къщите са по-хубави от тези в градовете, през които минахме. Има два хубави керван сарая, покрити с олово. На излизане от града се минава между две скали: върху едната от тях наляво се виждат още остатъци от стените на стария дворец на Филип Македонски, на чието име е (наречен) градът. В подножието има още един малък храм в четвъртита форма с купол в средата, който изглежда да е твърде стар; сега турците са го превърнали в джамия. На другата скала има часовник.

Както се каза, изглежда, че Льофевр е минал транзитно през града, като е вървял по централната улица и затова описанието му е свързано само с нея или непосредствената ѝ околност. Въпреки това, описанието е изключително точно. Той е дошъл от запад, като могилите, които споменава преди града, са описани и от други пътешественици и частично запазени и до днес. След това влиза в квартала, разположен северно от р. Марица (Кършияка). Като се погледне оттук на юг, наистина се виждат два скалисти хълма – първият е Трихълмието (Старият град), образувано от три свързани хълма, които отдалече изглеждат като едно цяло, а вторият е Сахат тепе, като основната част от града е около и върху тях. След това минал по дървения мост, описан от множество пътешественици и съществувал до 1971 г. Двата кервансаря, които споменава, са съответно „Куршум хан“ и „Безистена“, които са съборени през първата половина на XX в. Двете скали, които се намират на края на града, са Таксим и Сахат тепе. Това, че втората „скала“ е именно Сахат тепе, категорично се доказва от споменаването на часовникова кула на върха ѝ. Тази часовникова кула (във вида си от началото на XIX в.) съществува и до днес и е дала името на хълма (**Обр. 1.:** ***обект № 16***). Другата „скала“ е разположеното от другата страна на пътя Таксим тепе. Льофевр казва, че на върха му се виждали останките от двореца на Филип Македонски. Това сведение се повтаря от редица други пътешественици, като някои дори казват, че този хълм се наричал Сарая, т.е. Дворец на турски. За съжаление на най-високата част на Таксим тепе не са правени разкопки, тъй като мястото е заето от масивни възрожденски и съвременни сгради. Поради тази причина, не може да се каже дали наистина е имало дворец, дал името на хълма, или някаква друга масивна антична, или средновековна сграда, възприемана от местните като такъв. Хълмът от запад и юг е бил ограден с крепостна стена, част от пояса, укрепващ Трихълмието. Тази стена и днес е видима на места, а през XVII в. със сигурност е била много по-добре запазена. В случая не са важни причините, защо този хълм бил наричан така, а само идентификацията.

За този хълм (Таксим тепе), Льофевр казва, че в неговото подножие имало *малък храм в четвъртита форма с купол в средата, който изглежда да е твърде стар; сега турците са го превърнали в джамия*. От това описание се вижда, че църквата е била разположена в най-ниските части на западните склонове на Таксим тепе. Фактът, че е била обърната на джамия, автоматично изключва църквите „Св. Богородица“, „Св. Никола“, „Св. Марина“ и „Св. Михаил“, за които няма никакви данни някога някоя от тях да е имала такава съдба. Дали тази църква е идентична с неназованата изоставена църква със стенописи, за която 40 години по-рано говори Герлах, е въпрос, на който не може да се даде категоричен отговор. От описанието се вижда, че е била малка сграда и не нейният скромен вид, привлякъл вниманието на Льофевр, а съдбата ѝ, и по-точно превръщането ѝ в джамия. В подкрепа на това е фактът, че той е минал непосредствено покрай много по-импозантните Имарет джамия и Джумая джамия, а в близост на пътя му са „Св. Богородица“, „Св. Никола“ и „Св. Марина“, но тях въобще не ги споменава, т.е. храмовете, без значение дали са били мюсюлмански или християнски, за него не са представлявали интерес.

През 2014 г. в западното подножие на Таксим тепе, на ул. „Рилски метох“ № 3 се проучи малък по площ обект. Изненадата беше откриването на некропол, който е възникнал през XIV в. и функционирал до XVII в.[3] (Божинова, Станев 2015: 744 – 748; Христева 2017: 641 – 643). От некропола се откри само източната част, където той опира в отвесните скали, а на север, запад и юг, продължава под съседните имоти и улицата. След изоставянето на некропола, теренът е бил застроен с къщи. Логично е да се приеме, че некрополът е бил свързан с някоя църква. Такива в непосредствената околност днес няма. Най-близки са „Св. Никола“ и „Св. Богородица“, които са съответно на около 60 м и 120 м по права линия, но между църквите и некропола има висока скала. Върху скалата минава крепостната стена, като съответно църквите попадат в укрепената територия, а некрополът е извън нея, така че няма как да е свързан с тях. На 160 м югоизточно е църквата „Св. Марина“, но това разстояние е твърде голямо. Между гробовете се откри фрагмент от средновековен процесиен кръст, което отново е косвено свидетелство за наличие на църква в близост. През 2018 г. при спасителни археологически проучвания съвсем близо до некропола, в яма от османския период е открита колективна находка от 1724 бронзови правоъгълни пластини (Мартинова-Кютова 2019: 313). Тези пластини са т.нар. „църковни монети“, които били произвеждани от самите църковни настоятелства за вътрешна употреба в конкретната църква – закупуване на свещи, дарения, поставяне в гробовете и т.н. (Харитонов 2010). В гробовете на споменатия по-горе некропол се откриха множество такива пластини. Разбира се, в случая няма как да се докаже, че тази колективна находка от църковни пари е била свързана с интересуващата ни църква, а не примерно с разположената сравнително близко и много по-голяма църква „Св. Богородица“. Фактът, че некрополът е само на 25 м от мястото на намиране на находката[4], докато „Св. Богородица“ е на около 135 м, показва, че е много по-вероятно да е свързана именно с некропола.

Споменатият по-горе некропол се намира точно в този район, където е и описаната от Льофевр църква и това дава основание, да се приеме, че били свързани. Важното в случая, е че Льофевр споменава, че когато минал през града през 1611 г., църквата вече е била обърната на джамия, но не казва кога и при какви обстоятелства е станало това. Монетите и накитите, открити в гробовете, показват, че некрополът е престанал функционира някъде най-общо в XVII в., т.е. вероятно обръщането на църквата в джамия е довело впоследствие и до изоставянето на некропола.

---

[3] Горната граница към момента не е напълно сигурна, тъй като не всички открити монети са обработени от нумизмат.

[4] Всъщност той е по-близо, тъй като, както се каза, некрополът продължава и под къщите между проучения от него участък и улицата, на която е открита находката.

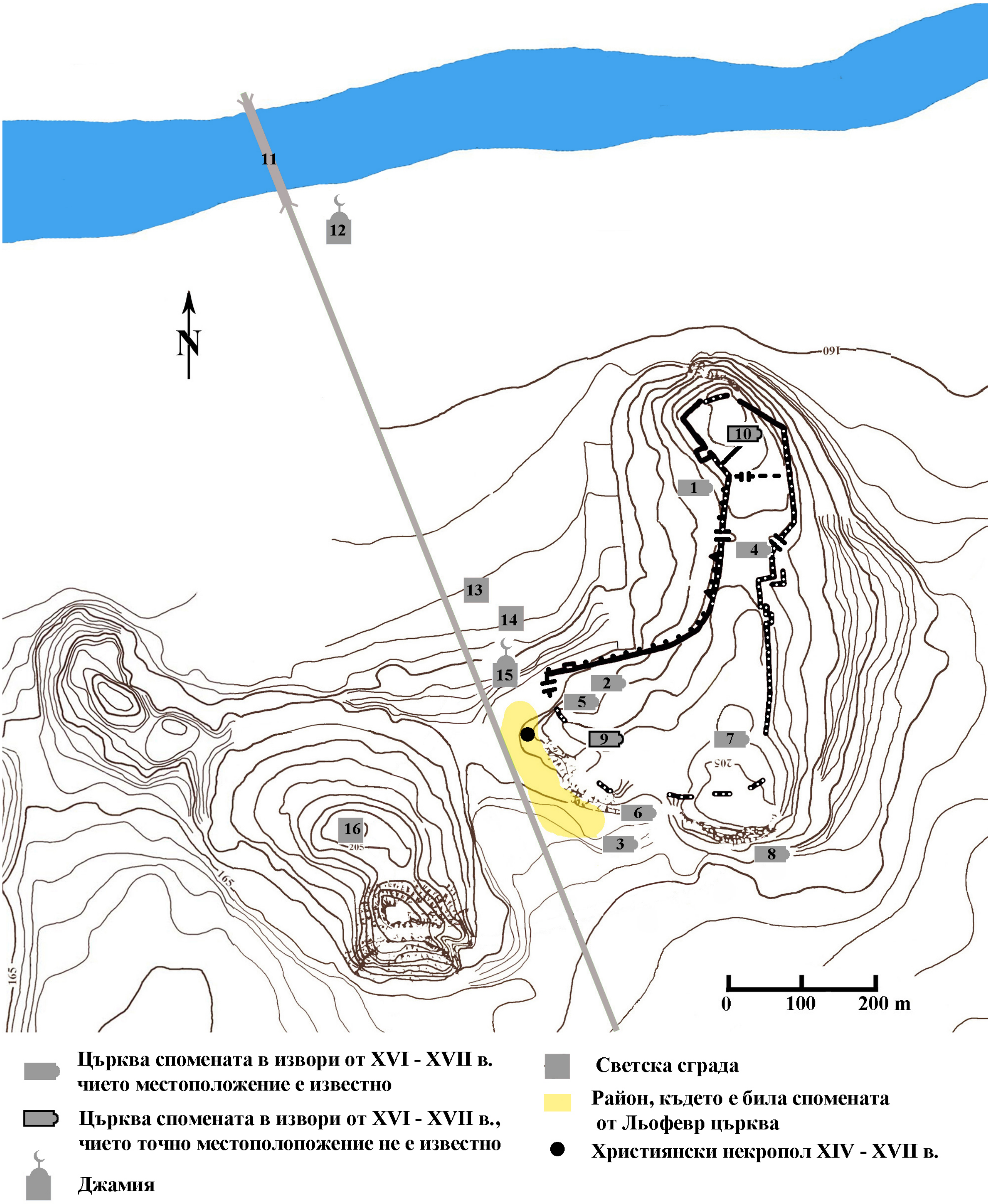
11
12
N
160
10
1
4
13
14
15
2
5
9
7
205
6
3
8
16
205
165
165
0
100
200 m
Църква спомената в извори от XVI - XVII в. чието местоположение е известно
Църква спомената в извори от XVI - XVII в., чието точно местополопожение не е известно
Джамия
Светска сграда
Район, където е била спомената от Льофевр църква
Християнски некропол XIV - XVII в.

Обр. 1. *План на коментираните в текста обекти*

Използвана литература (References)

Бетцек 1979: Якоб Бетцек. Описание на няколко....пътувания, които извърших...в Турция, Дания и Швеция, а освен това до различни места на Римската империя (1564 -1573). – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в.* София: Наука и изкуство, 1979, 289 – 307. [Yakob Bettsek. Opisanie na nyakolko....patuvania, koito izvarshih.... v Turtsia, Dania i Shvetsia, a osven tova do razlichni mesta na Rimskata imperia (1564 – 1573). – V: *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XV – XVI v.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1979, 289 – 307.]

Божинова, Станев 2015: Елена Божинова, Камен Станев. Спасителни археологически разкопки на ул. „Рилски метох“ № 3. – В: *Археологически открития и разкопки през 2014 г.*, София: НАИМ – БАН, 2015, 744 – 748 [Elena Bozhinova, Kamen Stanev. Spasitelni arheologicheski razkopki na ul. „Rilski metoh“ № 3. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g.* Sofia: NAIM – BAN, 2015, 744 – 748.]

Бойков 2003: Григор Бойков. Етно-религиозният облик на османския Филибе – края на XV – началото на XVI век. – В: *Балкански идентичности*, част 3. София: Отворено общество, 2003, 130 – 151 [Grigor Boykov. Etno-religiozniat oblik na osmanskia Filibe – kraya na XV – nachaloto na XVI vek. – V: *Balkanski identichnosti,* chast 3. Sofia: Otvoreno obshtestvo, 2003, 130 – 151.]

Бойков 2008: Григор Бойков. *Татар Пазарджик от основаването на града до края на XVII век*. София: Жанет – 45, 2008. [Grigor Boykov. *Tatar Pazardzhik ot osnovavaneto na grada do kraya na XVII vek.* Sofia: Zhanet – 45.]

Бойков 2012: Григор Бойков. „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в. – население, градоустройство, архитектура. – *Годишник на Регионален историческия музей Пловдив*, 1 (2012), 36 – 67. [Grigor Boykov. „Osmanizatsiyata“ na Plovdiv (Filibe) prez XV v. – naselenie, gradoustroystvo, arhitektura. – *Godishnik na Regionalen istoricheski muzey Plovdiv*, 1 (2012), 36 – 67.]

Борисов 2011: Дамян Борисов. Информация за севернородопските манастири в османските регистри от XVI в. – В: *Традиция и приемственост, 50 години висше и полувисше образование в Източните Родопи*, том 1. Велико Търново: Фабер, 2011, 335 – 358. [Damyan Borisov. Informatsia za severnorodopskite manastiri v osmanskite registri ot XVI v. – V: *Traditsia i priemstvenost, 50 godini vishe i poluvishe obrazovanie v Iztochnite Rodopi*, tom 1. Veliko Turnovo: Faber, 2011, 335 – 358.]

Врачич 1979: Антон Врачич. Пътувания на Антон Врачич от Буда до Одрин 1553 г. – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в.* София: Наука и изкуство, 1979, 167 – 207. [Anton Vranchich. Patuvania na Anton Vranchich ot Buda do Odrin 1553 g. – V: *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XV – XVI v.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1979, 167 – 207.]

Герлах 1979: Стефан Герлах. Дневник на посолството... до османската порта в Цариград (1573 – 1578). – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в.* София: Наука и изкуство, 1979, 319 – 364. [Stefan Gerlah. Dnevnik na posolstvoto... do osmanskata porta v Tsarigrad (1573 – 1578). – V: *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XV – XVI v.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1979, 319 – 364.]

Данчева-Василева 2009: Ани Данчева-Василева. *Пловдив през Средновековието IV – XIV в.* София: Професор Марин Дринов, 2009. [Ani Dancheva-Vasileva. *Plovdiv prez Srednovekovieto IV – XIV v.* Sofia: Prof. Marin Drinov, 2009.]

Кемпелен 1986: Йохан Кемпелен. Описание на пътуването на пратениците на император Карл VI до турския султан Махмуд през 1740 г. – В: *Немски и австрийски пъте-*

писи за Балканите XVII – средата на XVIII в. София: Наука и изкуство, 1986, 297 – 335. [Yohan Kempelen. Opisanie na patuvaneto na pratenitsite na imperator Karl VI do turskia sultan Mahmud prez 1740 g. – V: *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XVII – sredata na XVIII v.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1986, 297 – 335.]

Льофевр 1975: Льофевр. – В: *Френски пътеписи за Балканите XV – XVIII в*. София: Наука и изкуство, 1975, 183 – 196. [Lyofevr. – V: *Frenski patepisi za Balkanite XV – XVIII v*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1975, 183 – 196.]

Морева-Арабова 2001: Росица Морева-Арабова. Данни за топографията на средновековния Пловдив. – *Годишник на Археологически музея Пловдив*, 10, 2001, 100 – 113. [R. Moreva-Arabova. Danni za topografiyata na srednovekovnia Plovdiv – *Godishnik na Arheologicheski muzey Plovdiv,* 10, 2001, 100 – 113.]

Мартинова 2010: Мая Мартинова-Кютова. Спасителни археологически разкопки на ул. „Княз Церетелев“ 17, УПИ XVII – 797, кв. 395, ЦГЧ на гр. Пловдив. – В: *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, НАИМ – БАН, 2010, 391 – 393. [Maia Martinova-Kyutova. Spasitelni arheologicheski razkopki na ul. „Knyaz Tseretelev“ 17, UPI XVII – 797, kv. 395, TsGCh na gr. Plovdiv. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009 g.* Sofia, NAIM – BAN, 2010, 391 – 393.]

Мартинова 2019: Мая Мартинова-Кютова. Спасително археологическо проучване при реконструкция на ул. „К. Иречек“ и ул. „Отец Паисий“, гр. Пловдив. – В: *Археологически открития и разкопки през 2018 г.* София, НАИМ – БАН, 2019, 313. [Maya Martinova-Kyutova. Spasitelno arheologichesko prouchvane pri rekonstruktsiyata na ul. „K. Irechek“ i ul. „Otets Paisiy“, gr. Plovdiv. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2018 g.* Sofia, NAIM – BAN, 2019, 313.]

Харитонов 2010: Христо Харитонов. *Монети на християнските храмове в България*. Велико Търново: Фабер, 2010. [Hristo Haritonov. *Moneti na hristiyanskite hramove v Bulgaria.* Veliko Tarnovo, 2010.]

Христева 2016: София Христева. Археологическо наблюдение на ул. „Рилски метох“ № 3, гр. Пловдив. – В: *Археологически открития и разкопки през 2016 г.*, София: НАИМ – БАН, 2017, 641 – 643. [Sofia Hristeva. Arheologichesko nablyudenie na ul. „Rilski metoh“ № 3, gr. Plovdiv. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2016 g.* Sofia: NAIM – BAN, 2017, 641 – 643.]

Чешмеджиев 2009: Димо Чешмеджиев. Старата църква „Св. Петка“ в Пловдив в сведенията на пътешествениците. – В: *Пътуванията в Средновековна България*. Велико Търново: Фабер, 2009, 520 – 530. [Dimo Cheshmedzhiev. Starata tsarkva „Sv. Petka“ v Plovdiv v svedeniyata na pateshestvenitsite. – V: *Patuvaniyata v Srednovekovna Bulgaria*. Veliko Tarnovo: Faber, 2009, 520 – 530.]

Доц. д-р Камен Станев,

Кирило-Методиевски научен център при БАН,

kamen_stratiot@abv.bg

БАЛАНС НА СИЛИТЕ ИЛИ ПОЛИТИКА НА ПРОТИВОРЕЧИЕ. ФРАНЦИЯ, РУСИЯ И ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (1787 – 1812 Г.)

Цветелина Цветкова, Антоанета Атанасова

BALANCE OF POWERS OR POLICY OF CONTRADICTION: FRANCE, RUSSIA AND THE OTTOMAN EMPIRE (1787 – 1812)

Tsvetelina Tsvetkova, Antoaneta Atanasova

***Abstract**: The article focuses on the concepts of "balance of powers" and "Eastern Question", and aims at explaining their content between 1787 and 1812. Since the Ottoman Empire was of interest as an "object" of diplomacy between France and Russia in those years, the three wars which the Sublime Porte was involved in – two with Russia (1787 – 1792 and 1806 – 1812) and one with France (1798 – 1801), are a central axis in the analysis. Even though left in the background, Russia's involvement in the anti-French coalitions is not disregarded.*

The "Balance of powers or policy of paradox: France, Russia and the Ottoman Empire (1787 – 1812)" project was approved for funding by the American Research Center in Sofia Foundation in 2013. The study was conducted in August 2013 in the American Research Institute in Turkey – Istanbul, Turkey.

***Keywords**: France, Russia, Eastern Question, Ottoman Empire, politics, opposition, diplomacy, contradiction, military conflicts.*

Първа част[1]

Личността на Селим III (1789 – 1807 г.), както и неговият стремеж към нововъведения и европеизация на Османската империя, са популярен обект на научен интерес. Освен изследователите, които са привлечени от реформаторските усилия на този султан и в творчеството си поставят акцент върху вътрешната му политика, има и други, които не пропускат да видят във външнополитическите му контакти началото на един съвсем нов модел европейско-османски отношения. Действително, по време на неговото управление Портата създава своите първи постоянни представителства в основните европейски столици (за разлика от пратеничествата по конкретни поводи от предишните десетилетия), а също подписва своите първи договори и съюзи с европейски сили, насочени срещу други европейски сили. Това означава, че Османската империя вече започва реално и равнопоставено да участва в европейските международни отношения (Първев 1997: 278 – 279).

---

[1] Автор на **Първа част** е Антоанета Атанасова.

Всички тези нови моменти в османското държавно развитие, разбира се, не се проявяват като мигновен резултат от политиката на един единствен султан в края на XVIII в., а представляват част от процес, започнал с отслабването на османската военна машина и превръщането на османската държава от заплаха за европейските сили, в обикновен обект на тяхната дипломация (Първев 1994: 27 – 28). Традицията на френско-османските отношения от предходните десетилетия например показва, че Портата често е „карана да се намеси“[2] на международната сцена в зависимост от френските интереси. По този начин през XVIII в. османците са основен инструмент, използван за туширане на амбициите на френските врагове, независимо дали става въпрос за Хабсбурги или руснаци, без това обаче да води до подписване на реален френско-османски съюз. Всъщност френската помощ през XVIII в. се изразява в изпращане на военни специалисти при султана, които да подобрят ефективността на неговата армия. Тези аспекти на двустранните отношения като цяло не се променят и по време на управлението на Селим III, макар вече да се наблюдават и някои нови елементи, като понякога дори се стига до разколебаване на старото приятелство.

Историческите съчинения, които засягат въпросния период през призмата на европейските събития, обикновено не пропускат да отбележат особеното значение на Френската революция от 1789 г. Дори да се направи опит за избягване на клишетата, най-малкото трябва да се отчете фактът, че за осемнадесетте години, разглеждани тук, Франция преминава през три различни форми на управление – от монархия, към република и то само преди да се провъзгласи за империя, което, може да се предположи, дори само по себе си би повлияло на отношенията ѝ с другите сили.

Освен това, в края на XVIII в. и началото на XIX в. Портата е изправена пред проблеми, предизвикани от аяните (напр. видинският Осман Пазвантоглу (1758 – 1807 г.) и янинският Али Тепеделенли (1741 – 1822 г.). Франция се намесва в конфликта на централната власт с отцепниците като подпомага и двете страни с военни специалисти, което внася напрежение и влошава френско-османските отношения. Този епизод е от голямо значение и за историята на българските земи, поради което е добре проучен в българската историография (Мутафчиева 1993, Митев 1988). В резултат от всичко това отношенията на Франция с Портата са колебливи, непоследователни, често противоречиви. Дипломатическият курс се сменя рязко неколкократно през периода, като тези „колебания“ варират от прекъсване на политическите отношения (1793 г.) и дори практическото включване на Франция в османския „свят на войната“ (dar-al Harb) (1798 г.) до стремеж за подписване на отбранителен и настъпателен съюз между двете държави (1792 и 1796 г.) и договор за гарантиране на целостта на Османската империя (1807 г.).

---

[2] Според доклад на Жулиен Белер Франция трябва да убеди османското правителство да се намеси в европейските събития в полза на Републиката, която в замяна ще подпомогне султана във взимането на мерки за подобряване на ефективността на своята армията. „Mémoire contenant l’examen du divers considerations politiques et militaires sur les Turcs, les Russes et quelques autres peuples considerés sur leur divers rapports avec la France, et plusieurs puissances neutres ou belligerents par Julienne Belair“ 1795, 2 (92), GR M 1617, SHD.

След като през 1783 г. Русия анексира Крим, френската дипломация разработва проект за френско-руско търговско сътрудничество в Черно море (Poussou 2004: 78). Освен това министрите на Луи XVI считат за необходимо да се овладее търговски Балтийско море, за да се балансира английското и руското влияние там, (без да се говори и за проблемите на незаконния износ на френски стоки за Русия) (Van Regemorter 1963: 232 – 233). Търговското споразумение е сключено през 1787 г. и регламентира привилегиите на двете страни в Черно море и Източното Средиземноморие, а през пролетта на същата 1787 г. се провеждат преговори търговският съюз да прерасне в политически, към който да се присъединят Хабсбургите, с които Франция все още е в съюз, и евентуално Испания – програма, която не се осъществява, отчасти и заради избухването на Руско-османската война (Anderson 1966: 12), към която през февруари 1788 г. се присъединяват и Хабсбургите.

Заради ангажираността Луи XVI в споразумението с руснаците, както и в договора с Хабсбургите от 1756 г., Франция обявява, че ще спазва неутралитет в тази война (Shaw 1976: 14), като по този начин става очевидно „отдръпването“ на френската монархия от османското приятелство. Смяната на курса се обяснява с все по-отслабената османска държава и все по-малко значимия „османски фактор в европейските дипломатически отношения“ (Първев 1997: 269 – 270), което превръща султана в ненадежден партньор за постигане на френските интереси.

Френско-руското сближаване и избухването на Руско-османската война през 1787 г. привлича вниманието на други Велики сили, като например Англия, за която до този момент Русия се явява противотежест на френските амбиции на континента, а освен това е неизчерпаем източник на суровини за английската индустрия, която се развива с бързи темпове. Не е случайно, че по време на тази война Англия осъзнава своя интерес от запазването на целостта на Османската империя (Shaw 1976: 23). Когато избухва Френската революция през 1789 г., Екатерина II (1762 – 1796 г.) е раздвоена. От една страна, френските събития имат положителен ефект за Русия, тъй като отвличат вниманието на Англия от евентуални антируски политически действия. Другата страна обаче е негативна, тъй като е подкопан договорът на императрицата, сключен с френския крал.

При такава международна обстановка Селим III застава начело на своята държава. При това само няколко месеца, след като поема управлението, на 8 октомври 1789 г. Хабсбургите окупират Белград и бързо се насочват към Ниш, а междувременно руснаците окупират Букурещ, което е предпоставка при следващата бойна кампания усилията на османските противници да се насочат срещу Константинопол. Договорът, който Селим III сключва на 11 юли 1789 г. с Швеция, и Руско-шведската война от 1788 – 1790 г. не подобряват положението на османците, което ги подтиква през есента на 1789 г. да обмислят варианта за подписване на мир (Poussou 2004: 78). За да задържи Селим ангажиран във войната, през ноември 1789 г. пруският посланик при Портата му предлага съюз, според който Прусия трябва да обяви война на Русия и Хабсбургите през пролетта. На османците е обещана помощ за Крим и Кавказ, а в замяна се очаква султанът да съдейства за преминаване на Гданск (Данциг) и Торун към Прусия и Галиция към Полша. На 31 януари 1790 г. съюзът е подписан формално, но пруската ратификация се забавя и става реалност чак през юни 1790 г.

Междувременно Франция не може да подкрепи европейските сили, които подклаждат войната, и настоява да бъде сключен мир, за който предлага своето посредничество. Ясно е, че едно подобно посредничество не би имало успеха на това от преговорите при подписване на Белградския мир от 1739 г. Предложението е опит Франция да затвърди международните си позиции и да заяви ангажираност към събитията в Югоизточна Европа в момент, когато Революцията все още няма разработена политика по отношение на този регион. Своите аргументи за подобно предложение има и самият Луи XVI, който търси външнополитически съюзници на монархията, като би разчитал и на трите воюващи сили – Хабсбурги, руснаци и османци.

В крайна сметка войната за Хабсбургите и османците завършва със Свищовския мир от 4 август 1791 г., последван от руско-османския Яшки мирен договор на 29 декември 1791 г. Скоро след това, на 20 април 1792 г. Хабсбургите отново трябва да водят война – този път срещу Франция. Между 1792 и 1815 г. Хабсбургите застават в центъра на седем военни коалиции на съпротива срещу това, което Пол Кенеди нарича „динамичната сила на френския империализъм“ (Кенеди 2011: 111). Макар и самите османци да се включват в някои от по-късните коалиции, през 1792 г. все още французите се опитват да ги привлекат на своя страна и във френското външно министерство се ражда идеята за сключване на отбранителен и нападателен съюз с Портата[3]. За пруския представител в Константинопол е очевидно, че Франция всячески се опитва да въвлече Портата във войните срещу Коалициите и че единственият изход да се преодолее неутралитета обявен от Селим, е да се подпише въпросният съюз (Allonville et al. 1832: 247).

Макар по-рано да е обсъждана идеята за френско-османски съюз, а в предходните столетия да има примери за съвместни френско-османски военни действия (с всички условности) (Първев 1997: 276), подписан формален съюз между двете страни на практика няма. Съмнително е и в този случай до къде е щяла да стигне френската дипломация в подобни преговори. Възможно е за пореден път инструкциите на френските агенти да бъдат префасонирани от наставления за подписване на политически съюз, в предложение за обикновен търговски договор, тъй като вероятно в този момент французите очакват не толкова реални османски действия срещу Хабсбургите, а сътрудничество по отношение на френските търговски дела, тъй като от 1792 г. външните врагове на революцията парализират Франция в международно отношение и ограничават действията ѝ в Леванта.

През 1793 г. Селим III поема инициативата и прекъсва двустранните отношения на Портата с Франция. След екзекуцията на Луи XVI между 6 април 1793 г. и 26 октомври 1795 г. като френско правителство действа Комитетът за обществено спасение (Comité de salut public). Това е именно и периодът, в който френските дипломатически представители в Константинопол не получават признание от султана. Интересно е, че по същото време и Екатерина II скъсва отношенията си с Франция. Сред причините за това решение е и дейността на френския посланик Шоазьол-Гуфие, който остава в Османската империя и след Революцията, в близки отношения е с братята на Луи XVI, които се намират в Хабсбургската монархия. Той е в противоречие с новата власт и се опитва за убеди османците, а след това и руснаците да не признават дипломатическите представители на Републиката (Allonville et al. 1832: 241).

Междувременно Русия взима участие във втората и третата подялба на Полша през 1793 г. и 1795 г. Освен, че така се увеличават руските територии с източник на нови ресурси и население, Франция се лишава от един стар съюзник в лицето на Полша, а интересите ѝ са подкопани още повече, защото с тези събития Русия, Хабсбургската монархия и Прусия затвърждават своето сътрудничество (Рязяновски 2008: 242). Реакцията на Франция е забавена, тъй като през 1793 г. положението ѝ все още е несигурно заради войната срещу съюзниците от т.нар. Първа коалиция.

---

[3] MD Turquie 63, AAE.

Едва когато през 1795 г. Франция подписва мир с Прусия и Испания, във връзка с втората подялба на Полша, се появяват следните съобщения във френските военни доклади:

От ден на ден Русия става все по-опасна и застрашителна. (...) Ако Европа остава сляпа, то на величието на Франция, както и на интересите на френската нация, подобава да извади Европа от заблудата и да сложи край на разрастването на Русия (...).[4]

Във връзка със заявените амбиции да „сложи край на разрастването на Русия“, Франция решава да усили своето дипломатическо присъствие в Дунавските княжества, като например в Молдавия силно разчита на връзките си с княз Михаил Суцо (1792 – 1795 г.), чрез когото през 1794 г. е осъществена френска подкрепа за полско-литовското въстание на Тадеуш Косцюшко (1746 – 1817 г.). Тази подкрепа се изразява в добре организирана от французите мрежа от информатори и вестоносци, а освен това и в осигуряване на убежище за полските бегълци в Княжествата (Iosipescu 2006: 244). Всичко това е част от първата дипломатическа мисия на Декорш Сен-Кроа в Османската империя.

През 1795 г. Републиката се заема и да попълни броя на необходимите за Югоизточната ѝ политика преводачи, като създава Училището за живи източни езици. Тази инициатива на Жан-Батист Колбер (1619 – 1683 г.) възниква век по-рано през 1669 г. след успешната за османците обсада на Кандия. Могат да се направят паралели между двата исторически периода, тъй като тогава Портата предприема репресивни мерки спрямо Франция, в резултат от нейната помощ за венецианците по време на Критската война (1645 – 1669 г.) (Садулов 2000: 109). Усилията на френската дипломация са увенчани с успех през 1673 г. с подновяване на капитулациите. Част от стратегията на френското правителство е да убеди потенциалните си съюзници срещу Русия, сред които и Османската империя, сами да пожелаят да реформират своите армии[5].

В този важен момент Франция успява да постигне възстановяване на дипломатическите отношения с Портата. Селим III признава Републиката и нейния извънреден пратеник в Константинопол Реймон дьо Вернинак-Сен-Мор (1762 – 1822 г.), след като последният представя пред великия везир резултатите от сключените през 1795 г. мирни договори с европейските страни, с които Франция е воювала. Прекратяването на натиска върху Франция от европейските сили е съпроводен от отслабване на натиска на техните дипломатически представители върху османските политически решения – доверието между Републиката и Портата е възстановено. Специалният пратеник предлага на Портата проект за съюз, който съдържа шестнадесет члена, включително регламентиране на преминаване на френски кораби през Проливите[6]. Османците отговарят с контрапроект, като изискват французите да изпратят военна мисия и три корабни модела[7]. Започват преговори, в които от френска страна са ангажирани специалният пратеник в Константинопол Верниняк, министърът на външните работи Делакроа и министърът на флота Трюге. Османците, които все още са неуверени в контактите си с новата френска власт, се доверяват на французина Жан-Батист Бартелеми Льосе (1766 – 1834 г.)[8].

---

[4] „Mémoire contenant l'examen du divers considerations politiques et militaires sur les Turcs...“.

[5] „Mémoire contenant l'examen du divers considerations politiques et militaires sur les Turcs…“.

[6] L'envoyé extraordinaire de la République française près de la Porte Ottomane au Citoyen Charles de la Croix, ministre des relations extérieures (15 floréal de l'An 4/4 mai 1795), f. 60. Correspondance consulaire, Tome 74, Constantinople 1795 – 1802, AAE.

[7] Extrait d'une dépeche du Cit. Verninac, envoyé à Constantinople, 22 Nivôse, An 4 (f. 18). Correspondance consulaire, Tome 74, Constantinople 1795 – 1802, AAE.

Предвид това, че Османската империя възстановява предишното си значение за Франция, специалният пратеник бързо е заменен от генерал Жан-Батист Анибал Обер Дюбайе (1757 – 1797 г.), който напуска поста си на министър на войната, за да стане посланик в Константинопол. Тук е важно да се отбележи стремежът на Франция да засили съпротивителните сили на Портата срещу руските амбиции.

През 1796 г. Френската република се връща към идеята за съюз с Османската империя. Обер Дюбайе получава инструкции от Външното министерство да отправи към Селим III предложение за такъв договор, насочен срещу Хабсбургите и Русия (Anderson 1966: 23 – 24). Текстът на предложението, съставен от самия посланик Дюбайе, включва също така подновяване на капитулациите с всичките им права и привилегии за французите, свобода на корабоплаването за френските търговски и военни кораби във „всички османски морета“ (Clément-Simon 1904: 13).

Още първите изследователи на този договор отбелязват, че за пръв път Франция отива толкова далеч в отношенията си с Портата (Clément-Simon 1904: 13), но изисканото от османците разрешение за плаване на търговските и дори военни френски кораби в османски води би дало огромно преимущество на Франция, която очаква да засили присъствието си в Средиземноморието чрез приятелство с Османската империя, съюз с Испания и влияние на Наполеон в Италия (Frémeaux 1989: 23).

Дюбайе обаче променя намерението си относно подписването на въпросния съюз, тъй като на 17 ноември 1796 г. умира Екатерина II, а очакванията на французите са нейният наследник Павел I (1796 – 1801 г.) да води по-благосклонна към Франция политика. Така Директорията започва да разработва новата си стратегия спрямо Югоизточна Европа. Подобно на Хабсбургите, които след Свищовския мир започват да избягват директен военен сблъсък с Османската империя, а вместо това да подкрепят националноосвободителните движения на балканските народи, от 1797 г. французите предприемат усилена пропаганда сред подвластните на Портата гърци. Тази тяхна дейност е подробно анализирана от Пламен Митев, според когото целта ѝ е да подбуди „патриотизма и революционното настроение на гръцкото население от Архипелага“ (Митев 1988: 49 – 58), а методите включват разпространяване на слухове за поискана от френския посланик независимост за Морея, Крит и Кипър.

Всъщност според договора от Кампо-Формио от октомври 1797 г. между Франция и Хабсбургската монархия, Френската република присъединява Йонийските острови (Корфу, Кефалония, Св. Мавър, Зант, Итака и др.) и Анкона и става съсед на Османската империя. Именно въпросът за тези територии става и препъни-камъкът във френско-руските отношения. Оказва се, че Републиката грешно е преценила намеренията на Павел I, който се намесва с флот в защита на османците и на собствените си интереси в Йонийските острови и Малта (Рязяновски 2008: 237). Тук може да се отвори и една скоба, за да се вмъкне любопитен факт, разгледан от Пламен Митев, свързан с френската пропаганда в Букурещ и Яш, където са организирани митинги по повод присъединяването на Йонийските острови от Франция. По време на церемонията гърците от Архипелага са посветени във френско гражданство (Митев 1988: 15). Това събитие е част от новата политика на Директорията, която от 1798 г. започва да обръща много сериозно внимание на потенциалните вътрешни противници на Портата. Освен подвластното гръцко население, тя разработва политика и по отношение на отцепниците, като по всяка вероятност Директорията има пръст в похода срещу Видин (1797 – 1799 г.), по-конкретно по време на неговата обсада от 1798 г. (Мутафчиева 1993: 198). На френския дипломат Пиер Рюфен (1742 – 1824 г.) хрумва идеята, че отцепникът може да бъде подпомогнат от французите като евентуален претендент за османския престол, който да се отблагодари на своите благодетели с предоставяне на територии – Египет, Кипър и Родос. След обявяването на войната Рюфен настоява Директорията да изпрати военна помощ във вид на финансови средства на отцепника във Видин, които да му помогнат да събере и заплати войска, която да му помогне в усилията срещу Портата (30 000 000 франка) (Мутафчиева 1993: 199). За разлика от Пазвантоглу Али Тепеделенли се чувства застрашен от войната между Франция и Русия в Адриатическо море и предпочита да балансира между двете сили (Мутафчиева 1993: 199).

---

[8] Note, f. 53 – 56, Correspondance consulaire, Tome 74, Constantinople 1795 – 1802, AAE.

Политиката спрямо подвластното население и отцепниците е добре разработена от Франция в предходните десетилетия по отношение на Хабсбургската монархия и унгарските въстаници. В случая с Османската империя е видно едно повтаряне на този модел с цел да се осигурят вътрешни съюзници на евентуални антиосмански френски действия. Назрява моментът, в който френските плановете от XVII в. за откъсване на някои територии от държавата на султана, ще потърсят практическа реализация. Център на тези интереси според дипломатическата традиция на Франция е Египет[9].

Французите този път преценяват добре отслабените османци. Когато походът на Наполеон в Египет започва през май 1798 г., на султан Селим III са необходими няколко месеца, за да обяви война – това става чак през септември същата година. Една от причините за това забавяне е „гражданската война“ между централната османска власт и видинския отцепник Пазвантоглу (Мутафчиева 1993: 197). Тогава за втори път в Османската империя е изпратен Декорш Сен-Кроа, който трябва да убеди султана, че предприетите от Франция действия са насочени срещу Мамелюците и англичаните в Египет, а не са директна заплаха за султана. Явно дипломатът се справя с тази задача, тъй като османският отговор се забавя (Allonville et al. 1832: 269). За сметка на това обаче, заплахата, надвиснала над османците отвън и отвътре, привлича вниманието на останалите велики сили и Османската империя сключва с Русия и Англия договор срещу Наполеон, който е първият европейско-османски съюзен договор, който реално влиза в сила (Първев 1997: 275).

Този договор изцяло насочва руската политика по Източния въпрос към съхраняване на целостта на Османската държава. Ясно е, че това противоречи на традицията в руската външна политика, но в случай необходимостта от използването на султана като съюзник против Франция надделява[10]. През следващите години влиянието на Русия в османския двор силно нараства, като дори руският посланик започва да заседава в Дивана (Мутафчиева 1993: 201). Освен това руснаците участват в обсадата на Видин и при потушаване на гръцките революционни намерения. Междувременно Пазвантоглу се мъчи да спечели покровителството на Франция, като през 1801 г. изпраща двама свои агенти – Недялко Попович и Полисой Кондон – в Париж. Въпреки привлекателните предложения на отцепника (Мутафчиева 1993: 265 – 266), Франция избира да възстанови мира със Селим III. През септември 1800 г. новият френски посланик в Константинопол – генерал Орас Франсоа

---

[9] Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в., Москва 1978, 34.

[10] Восточный вопрос во внешней политике России, 55.

Бастиен Себастиани де ла Порта (1771 – 1851 г.) – получава инструкции да предприеме дипломатически действия, за да подготви сключването на мира с Портата. Франция се отказва от Египет и Йонийските острови, които стават Република на седемте съединени острова. Посредник на мира е Русия.

Мирният договор благоприятства сближаването между Наполеон и Павел I, като двамата владетели обмислят френско нападение над Индия през Грузия, която е отправила искане към Павел за присъединяване към Руската империя. Сред съвместните им планове е и проект за поделяне на османските територии: Проливите – за Русия, Египет – за Франция (Frémeaux 1989: 23). Тези намерения са провалени, тъй като на 8 март 1801 г. британски корпус акостира в Египет, а на 23 март Павел I е убит. Наполеон обаче не се отказва от идеята за сключване на съюз с Русия и отправя предложение за това към Александър I (1801 – 1825 г.) още при възкачването му на престола на 24 март 1801 г.[11], а на 8 август 1802 г. Наполеон произнася пред един от министрите на руския император: *Няма ли в държавата на император Александър някой определен наследник на константинополския трон?* (Djuvara 1914: 345)

Паралелно с тези „преговори“ между Франция и Русия, се наблюдават и антируски действия от страна на Наполеон, който обещава на Портата да ѝ помогне да си върне полуостров Крим и други територии, преминали под руска власт. От Селим се очаква да затвори проливите си за руски кораби и да прехвърли тази привилегия на френските (Садулов 2000: 207).

За пореден път обаче интересите на двете сили се сблъскват в Югоизточна Европа, където в началото на 1804 г. французите разпространяват манифести, в които призовават гърците да се присъединят към Франция (Митев 1988: 17), а същевременно Александър I решава да подкрепи сръбското въстание (Frémeaux 1989: 25). Интересът към подвластните на Портата балкански народи допринася за недоверието между Франция и Русия, а последната се включва в Третата коалиция срещу Наполеон, веднага след провъзгласяването му за император на 18 май 1804 г. Този път и Портата е част от обединението, в което влизат Русия, Хабсбургска монархия, Швеция, Англия, Прусия, Османска империя и кралство Неапол. На 2 декември 1805 г. европейската коалиция е сразена при Аустерлиц, след което единствено Великобритания и Русия продължават войната срещу Наполеон, а в парижките канцеларии се раждат два проекта за разделяне на Османската империя. Автор на първия от тях е външният министър Шарл Морис дьо Талейран (1754 – 1838 г.), а на втория – самият Наполеон.

Според проекта на Талейран Франция трябва да предложи на хабсбургския владетел отбранителен съюз срещу Русия, а усилията на Виена да бъдат насочени към Влахия, Молдавия, включително Бесарабия чак до бреговете на Черно море и териториите между Дунав и Стара планина с цел да се препречи пътя на Русия на юг. Освен това по този начин може да бъде постигнато трайно противопоставяне на двете сили една на друга: *След като [Хабсбургската монархия] придобие Влахия и Молдавия, руснаците, които сега са нейни съюзници, ще станат нейни съперници и естествени врагове*. (Djuvara 1914: 338)

От своя страна Наполеон продължава да настоява за съюз с Русия и отслабване на Хабсбургите, но тъй като Френско-руската война е в разгара си, на Наполеон се налага да прибегне до своята дипломация и да подтикне Портата към война с Русия. Тя започва на 27 декември 1806 г., няколко месеца, след като през юли 1806 г. Франция и Русия се споразумяват за запазване целостта на Османската империя.

---

[11] Френско-руският договор е сключен на 29 септември/8 октомври 1801.

В Югоизточна Европа дипломацията на Наполеон се завръща към вече разработени похвати и през 1806 г. изфабрикува антируски пропагандни слухове, които разпространява по време на сръбското въстание с цел да внуши страх от руската армия и да противодейства на евентуалното обединение на силите на въстаниците с тези на руската армия (Митев 1988: 18). За сметка на това обаче руската подкрепа за въстаниците е използвана до голяма степен от Себастиани, за да убеди османците да обявят война на Русия.

Англия заема страната на Русия и през януари 1807 г. оправя ултиматум към Портата да възстанови съюза си с Англия, да отзове френския посланик от Константинопол, да скъса отношенията си с Франция, да предаде на Англия Дарданелските крепости и намиращите се там оръдия, а в Дунавските княжества да се установи руска власт. Портата отхвърля тези искания, при което английско-османските отношения са прекъснати (Садулов 2000: 209). През февруари 1807 г. английски кораби навлизат в Мраморно море и застрашават османската столица. Отправени са нови ултиматуми – османският флот да се предаде на английския, а англичаните на получат право да контролират движението през Проливите.

Събитията през следващата 1807 г. се развиват в голяма степен в полза постигане на желания от Наполеон съюз и в ущърб на Портата. Разбира се, с Конвенцията от Бартенщайн, чрез която на 26 април 1807 г. Наполеон се съюзява с Прусия, целостта на Османската империя е гарантирана, но договорът между Франция и Персия от Финкенщайн (4 май 1807 г.) поражда известни притеснения у османското правителство. Още повече че на 21 юни 1807 г. Франция и Русия постигат примирие, допълнено от преговори, проведени на лична среща между двамата императори на р. Неман на 25 юни 1807 г. Представителят на Прусия предлага Русия да вземе Дунавските княжества, част от българските територии, Румелия и Проливите; Хабсбургите – Далмация, Босна и Сърбия; Франция – Континенталните гръцки територии и островите; Полша да се възроди под скиптъра на краля на Саксония, който от своя страна да отстъпи териториите си на Прусия (Djuvara 1914: 347).

Освен мирния договор на 7 юли 1807 г. са подписани и два други документа за настъпателен и отбранителен съюз между Франция и Русия, според които двете страни се задължават да действат съвместно както по суша, така и по море във всяка война, която всяка от двете сили води с друга европейска сила. Руският владетел се задължава да сключи примирие с Портата и да изведе войските си от Дунавските княжества, а мирът да се сключи с посредничеството на Франция. Освен това Русия трябва да се откаже от претенции за Корфу и Йонийските острови, включително се предвиждат съвместни руско-френски действия срещу Османската империя, ако тя не приеме френското посредничество.

Договорът в Тилзит представлява на практика споразумение между Наполеон и Александър относно подялбата на османската държава – Русия трябва да получи Бесарабия, Молдавия, Влахия и териториите между Дунав и Стара планина; Франция – Далмация, Тесалия, Морея и Крит; Хабсбургите ще владеят Босна и част от сръбските територии, а на султана ще остане Тракия с Константинопол (Иречек 1978: 542). Основните дискусии се завъртат около Константинопол – град, който всеки владетел желае за себе си.

На 20 февруари 1807 г. неочаквано пред Цариград се появява английски флот, но бомбардировка така и не започва. Скоро след това османският флот е унищожен от руснаците при Тенедос. Тези събития довеждат до избухването на бунта на еничарите против султана реформатор и на 31 май 1807 г. Селим III е свален, а на престола се възкачва Мустафа IV (Иречек 1978: 542).

На 7 септември 1807 г. Себастиани получава депеша от френския министър на външните работи, в която се казва: *Но ако Портата сключи мир с Англия, и ако по някакъв начин скъса отношенията си с Франция, считайте я за загубена. Императорът вече ще приеме проекта, представен след Тилзит за разделяне на провинциите ѝ и политическото ѝ съществуване ще е приключило до края на годината*. (Djuvara 1914: 348 – 349).

В крайна сметка намеренията на Наполеон да унищожи Османската империя не се осъществяват, тъй като нито той, нито Александър I желаят да се впускат в сериозна война на Балканите. Може да се каже, че Портата няма сериозен привърженик сред европейските сили в този период и единственото, което я спасява от унищожението, е това, че остава в периферията, дори, по думите на Мутафчиева, изолирана от международната политика (Мутафчиева 1993: 358).

От така разгледаните френско-османски отношения от времето на управлението на султан Селим III 1789 – 1807 г. е видно, че докато в началото на периода Портата участва в тези отношения като активна страна (на нея са предлагани политически съюзи (1792 г. и 1796 г.) или сама тя в някои случаи поема инициативата на двустранните контакти (например, като ги прекъсва през 1793 г.), то от след Френско-османската война (1798 – 1802 г.) думата на султана започва да има все по-малка стойност за международните отношения и държавата му и нейните територии се превръщат в обикновен обект на европейската дипломация и разменна монета при международните преговори. По такъв начин именно султанът, който желае най-силно да въведе европейските практики на различни равнища в Османската империя – от създаването на постоянни дипломатически представителства в европейските столици до вътрешните реформаторски усилия – довежда страната до международна изолация.

***

Втора част[12]

Периодът 1787 – 1812 г. е изпълнен със събития, белязани от бързо развиващите се отношения на Стария континент и довели до значими промени не само в позициите на основните европейски сили тогава, но и на картата на Европа. Личните амбиции на владетелите и техните проекти за подялбата на стратегически региони с политическо и икономическо значение, довежда до директен и индиректен сблъсък между Франция, Русия и Османската империя в три свързани по между си войни. Войните са не само за политическо надмощие и водеща роля при определяне съдбата на континента, но също и за преразпределяне на територии предимно за сметка на Османската империя, която ще се превърне в „болния човек“ на Европа. „Гръцкият проект“ (Брикнер 1885: 394 – 399) на Екатерина Велика показва все по-голямата роля, която Русия ще играе в разрешаването на „Източния въпрос“ и ключовите региони, обект на руските имперски интереси. Правата получени по договора от Кючюк Кайнарджа (Юзефович 1869: 24 – 41) дават на Русия възможността да увеличи своето вмешателство в делата на султана. В проектите на Екатерина II са предвидени компенсации за Австрия и нейния неотдавнашен съюзник Франция. Решено е, че към териториите подчинени на Луи XVI да бъдат присъединени тези на Египет и Сирия. Всъщност тази идея не е чужда на Франция, като още 1770 г. граф Сен-При, пълномощен министър на Франция в Константинопол, заявява, че подялбата на Османската империя е неизбежна и в този случай Франция трябва вземе като свой дял Египет. Според М. С. Андерсън, тогава именно се поставя психологическата основа за похода на Наполеон в тези територии (Anderson 1966: 11).

---

[12] Автор на **Втора част** е Цветелина Цветкова.

Войната от 1787 – 1791 г. не довежда до мащабна реализация на тези планове, но води до преструктурирането на силите. И докато Русия, придобила излаз на Черно море, поставя началото на преобръщане на баланса на силите в Европа, същото се случва и с Франция, където Наполеон започва да пренарежда този баланс и с действията си да бъде първоизточник на парадокси в международните отношения. „Болният човек“ на Европа става част от основните обекти на тези парадоксални ситуации в отношенията между Русия и Франция чак до 1812 г., когато фокусът на събитията се измества от Близкия Изток изцяло в Централна и Западна Европа.

Избухването на Френската революция слага край на „просветения абсолютизъм“ на Екатерина II и води до провеждането от императрицата на реакционна вътрешна и външна политика. Тя става един от инициаторите на Първата антифренска коалиция и установяването на принципа на легитимизма, защото отслабването и премахването на монархическата власт във Франция създава опасност от разпространението на тези тенденции и в други страни. Екатерина Велика, която по време на своето управление затвърждава неограничената самодържавна власт на монарха, не би допуснала и най-малката им проява на руска почва. Мерките, които взема са бързи и крайни – Русия се отказва от всички сключени договори с Франция и издава указ за напускането на тази страна от всички руски поданици и завръщането им в родината (1790 г.). Забранени са произведенията на френските просветители и е засилена цензурата. Следва късане на дипломатическите отношения с Франция и спирането на вноса на френски стоки (1792 г.). Русия сключва договор за взаимна помощ с Великобритания (1793 г.), който се явява прелюдия на контрареволюционния съюз с присъединяването на Хабсбургската империя (1795 г.). Пред съюзниците Екатерина II се ангажира със затваряне на пристанищата за френски съдове, както и създаване на трудности при френската търговия с неутрални държави. Преди смъртта си императрицата дава заповед за подготовката на 60 хил. експедиционен корпус, който да се изпрати срещу Франция.

В същото време не остават на заден план и плановете за утвърждаване на Русия в Кавказкия регион, който се е превърнал в ключов за по-нататъшната политика на империята в Близкия Изток. През 1796 г. се подготвя и започва Персийският поход, начело с граф Валериан Зубов, което несъмнено оказва влияние и на случващото се в Европа. От предписания към Зубов става ясно, че Екатерина II иска да обедини всички християни в Закавказието под своята власт, като присъедини към Грузия Гянджинското и Ереванско ханство, възстанови Армения и по този начин, унищожавайки силите на Ага Мохамед Хан, да си осигури значително влияние в турските и персийски дела (Дубровин 1886: 83 – 84). Т.е. идеята за създаване на християнска държава, която да е под контрола на Русия и да бъде верен съюзник в борбата с руските противници на Кавказ е актуализирана и ще продължава да бъде актуална дори при наследника на Екатерина II – Павел, които иначе се стреми да провежда коренно противоположна политика на Кавказ. Според хипотезата на А. В. Шишов обаче има основания да се счита, че Персийският поход на граф Зубов е в тясна връзка с „Гръцкия проект“ на Екатерина II и според неговите замисли след победата над Персия, руската войска трябва да нападне Османската империя през Анадола и оттам да обсади и превземе столицата Константинопол (Шишов 2006: 313). Именно заплахата от разрастването на руската мощ и влияние са стимулът, който за известно време (до Египетския поход през 1798 г.) води до сближение между Османската империя и Франция.

Възкачването на престола на Павел I предизвиква временен поврат във външната политика на Русия, тъй като новият император прокламира желанието на империята за мир и отказ от воденето на повече военни действия. Обявено е „пълно дистанциране от всякакво желание за завоевание и готовността на Павел да съхрани мира и доброто разбирателство с всички държави, отказвайки се в нататъшното бъдеще от всякакви военни предприятия“. (Шилдер 1901: 339; Muriel 1979: 60 – 74). Както съвсем скоро става ясно обаче тази тактика се оказва по-скоро насочена спрямо кавказките съседи на Русия и е породена от необходимостта да се пренасочат военните сили на Балканския и Европейския фронт в борбата с Наполеонова Франция. Отношението на Павел към последната, въпреки краткото му управление, претърпява бърз обрат. Така първоначално през 1798 г. императорът присъединява страната си към Втората антифренска коалиция като резултат от започналата още след мира от Кампоформио тенденция към сближаване между Османската империя, Русия и Великобритания, а финален тласък за сключването и подписването на договора за съюза е нахлуването на френските войски през юли 1798 г. в Египет. Русия се оказва в неочаквано сътрудничество и помощ на Османската империя, което е затвърдено и с договор от 3 януари 1799 г., а на 5 януари към него се присъединява Великобритания. Освен обещаната военна помощ срещу Франция, Османската империя в секретна клауза прави безпрецедентна отстъпка на Русия, а именно преминаването на военни кораби през Проливите за периода на военните действия и че единствено османски и руски военни кораби могат да навлизат в Черно море. Договорът е сключен за 8 г. и гарантира целостта на владенията на Османската империя (Горяинов 1907: 3). Успешните действия на адмирал Ф. Ф. Ушаков в Адриатика и тези на ген. А. В. Суворов в Италия обаче не водят до запазването на коалицията. Напротив, отношенията най-вече между Русия и Великобритания се влошават също толкова бързо, колкото се е изградил и съюзът между тях, за да доведе до преориентацията на Павел към съюз с Наполеон. В двора на руския император започва да надделява мнението, че интересите на Русия се намират в Близкия изток, а не в походи в Западна Европа. Гласност на това мнение дава граф Ф. В. Ростопчин, който през 1799 г. е главен съветник на Павел I по външнополитическите въпроси. През септември 1800 г. той предава записка на императора, която е одобрена и която води до поврат във външната политика на Русия. В нея графът предлага подялба на Османската империя в сътрудничество с Франция, като Хабсбургската империя ще бъде компенсирана с анексия на Босна, Сърбия и Влахия, а Прусия – с територии в Северна Германия. За Русия са предвидени „Румъния, България и Молдавия, а с времето гърците и сами ще дойдат под руския скиптър“ (Шилдер 1901: 413 – 414). Така, след като са задоволени териториалните амбиции на европейските сили това ще спомогне за тяхното обединение срещу Великобритания. Наполеон, който изключително добре се ориентира в политическите промени в Европа, започва също да търси сближението с Русия, за да се сдобие със силен съюзник срещу англичаните. В резултат през февруари 1801 г. руският специален посланик С. А. Количев пристига в Париж, упълномощен да проведе преговори за сключването на мир и съюз с Франция.

Във връзка с френско-руското сближение в периода 1800 – 1801 г. е разработен и планът за т.нар. Индийски поход. В историографията обаче има сериозни съмнения дали Наполеон е предложил този план на Павел или обратно и дали изобщо руският император, преследвайки и лични цели, е смятал да действа съвместно с първия консул. Съмнението, че планът е разработен от Наполеон през 1800 г. се обосновава с факта, че едва през февруари 1801 г. той се заема с проучването на Средна Азия. Също така в плана за Индийския поход има подробна описателна информация за руските територии, през които се предполага, че ще премине френската войска. Според В. Безотосни, не е възможно французин да е разполагал с такава информация и да е запознат в такива подробности с руската география. Въпросите, зададени към плана с цел неговото доизясняване, са сякаш зададени по-скоро от руска страна. Също така, в първата кореспонденция между Павел и Наполеон през декември 1800 г. не се говори нищо за поход (Безотосный 2008). Разбира се, не може да се отрече фактът, че първия консул е имал такива намерения, тъй като превземането на Египет се разглежда като стратегическо, защото по този начин се прекъсват британските пътища към Индия. Идеята е след като се превземе Египет през Суец да се изпратят френски войски – 15 хил. армия до р. Инд, където да се съединят с Типу Султан – противник на англичаните (Anderson 1966: 28).

Във връзка с второто предположение, че Павел е щял да действа сам, като аргумент идват силно изострените отношенията между Русия и Великобритания през 1801 г., заради окупацията на Малта,[13] (както се случва и с Франция около 3 г. по-рано), заради неуспешния съвместен поход в Холандия, секвестирането на 300 английски кораба в Русия и забраната на английски стоки. В същото време британският флот е навлязъл в Балтийско море и е готов да атакува. Към този момент обаче, въпреки че са започнали преговори с Франция, се предполага, че Павел не очаква реална помощ, тъй като все още няма никакъв договор. Тогава се смята, че руският император решава да удари Великобритания в Индия. Има предположения дори, че желанието Павел да присъедини Грузия към Русия е свързано именно с тези планове (Muriel 1979: 70; Шильдер 1901: 417 – 420). На 12 януари 1801 г. Павел издава рескрипт до атамана на донските казаци Василий Орлов със заповед да намери път към Индия през Средна Азия, тъй като руските карти са само до Хива и Аму-Даря. През февруари 22 хил. казаци са изпратени на поход в Индия, но новият император Александър I ги отзовава през март (Безотосный 2008).

С възкачването на Александър I на престола, не само походът е прекратен, но настъпват нови също толкова динамични промени във външната политика на Русия, които постепенно водят до неизбежния сблъсък между Франция и Русия, като по-специфична характеристика на периода 1801 – 1812 г. е, че всяко решение на руския император в Европа се отразява почти светкавично на отношенията му с двата основни опонента в Кавказ – Османската империя и Персия. Така мирният договор с Наполеон през 1801 г. (Фридрих-Фромгольд 1902: 259 – 271) не води, въпреки надеждата на първия консул, до получаването на силна подкрепа от Русия срещу Великобритания, а неразбирателството между двете страни довежда до включването на Русия в Третата антифренска коалиция. Това решение на Александър I слага край на т.нар. „политика на свободните ръце“ (1801 – 1804 г.), която цели максимална дистанцираност на Русия от европейските политически борби, като избягвайки политическите съюзи, империята трябва да разшири търговските (Игнатьев и др. 1992: 105). В резултат, френската дипломация започва усилена пропаганда в Константинопол, за да предизвика влошаване на отношенията между двете държави. Особено деен в тази насока е френският посланик генерал Орас Франсоа Бастиен

---

[13] Павел I е велик магистър на остров Малта от 1798 г. и поема покровителството над него. Вж.: ПСЗРИ. Первое собрание, Т. 24 (1830), №17708; Т. 25 (1830), № 18766; Леонид Шепелев. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. Москва: Наука, 1991.

Себастиани де ла Порта, което не остава незабелязано от руснаците[14].

Политиката на Александър I и неговият „Негласен комитет“ по отношение на Османската империя се различава значително от тази на Екатерина II и Павел, като в основата и е отказът от подялбата на османските територии, тъй като се предполага, че в противен случай Русия би се сдобила със силен съсед, визирайки Франция. Затова Руската империя се обявява за запазване на целостта на Османската империя и помощ при евентуално френско нападение над нея. Със сигурност за Петербург, слабостта на Високата порта е много по-изгодна с оглед не само на запазването на влиянието, което Русия има върху християнските народи, но и на развитието на търговията и икономиката в Черноморския басейн (Anderson 1970: 23 – 25; Anderson 1966: 33).

В същото време обаче Руската империя засилва своите позиции на Кавказ и Балканите[15], което предизвиква страхове в Константинопол и определено не съдейства в полза на трайно сътрудничество в създадената антифренска коалиция. Все пак през септември 1805 г. опит е направен с подновяване на руско-османския договор от 1799 г. Новите договорености са почти същите като старите, а именно свободно преминаване на руски военни кораби през Проливите във военно време, Черно море остава закрито за чужди военни кораби и охраната му е споделена от Русия и Османската империя, а също и взаимна военна помощ при нападение от трета страна (Стрельцов 1915: 31 – 32; Anderson 1966: 35; Anderson 1970: 25 – 26; Горяинов 1907: 3 – 8). Договорът обаче никога не влиза в сила, тъй като султанът отказва да го ратифицира, повлиян от неуспешната за антифренската коалиция „Битка на тримата императори“ в края на 1805 г., която води до намаляването на авторитета на съюзниците пред османския владетел. Надявайки се да получи помощ от Франция през Далмация срещу сърбите, Селим III признава Наполеон за император и насочва своята политика на противопоставяне срещу Русия. Затова спомагат и уверенията на Себастияни в средата на 1806 г., че Османската империя има реален шанс да си върне Крим при успешна съвместна война срещу Руската империя (Aksan 2007: 242; Anderson 1966: 36).

Подобна е и тактиката в Персия, която Наполеон също включва в плановете си за създаване на съюз срещу Русия (Anderson 1966: 36). Възползвайки се от факта, че Великобритания не оказва военна помощ на Фетх-Али шах в започналата през 1804 г. Руско-персийска война (англичаните от 1805 г. са в коалиция с руснаците – б.а.), френският император успява да постигне търсеното сближение с персийския владетел и да сключи договор за отбранителен и настъпателен съюз през 1807 г. Както пише Шостакович, по този начин Наполеон решава две задачи: 1) през иранска територия да нанесе удар на англичаните в Индия; 2) да отслаби своя втори противник Русия (Шостакович 1960: 14 – 16).

Не закъснява и резултатът от френската дипломатическа дейност в османската столица и така с началото на Руско-османската война през 1806 г. Руската империя се оказва принудена да води сражения на три фронта. Всъщност, въпреки всички политически комбинации и промяна в договореностите, Петербург е перманентно във война било то срещу Франция и нейни съюзници или срещу Великобритания и нейни съюзници. Договорът в Тилзит (7 юли 1807 г.) не променя тази ситуация, а я задълбочава, защото краят на войната с Франция не означава край на тази с Османската империя и Персия, а като допълнение води до още две – с Швеция и Великобритания. Последствия има обаче и за противниците на Русия. В резултат от договореностите в Тилзит, отношенията между Франция и Османската империя претърпяват крах и това е една от причините Селим III да изгуби престола си. Профренската му политика търпи тотален провал, тъй като става ясно, че няма да получи помощ във войната си с Русия, както е било обещавано. Персия също променя своето „благожелателно отношение" към французите и това открива път към възстановяването и засилването на английското политическо влияние.

---

[14] АКАК. Т. 2 (1868), № 5, 9; № 1799, 874; № 1803 и 1804, 882 – 883; № 1809, 885 – 886; № 1881, 915; № 2040, 1033; № 2047, 1042 – 1043. За дейността на френски емисари на Кавказ вж. още: АКАК. Т. 2 (1868), № 922, 471; № 1788, 866.

[15] По-конкретно става въпрос за присъединяването на Картли-Кахетиското царство или както е прието в историографията – Грузия (1801/2), Имеретия (1804), създаването на федерация в Дагестан (1802), силните позиции на Йонийските острови, подкрепа за Сръбското въстание (1804 – 1813).

Както беше отбелязано, договореностите между Александър I и Наполеон в Тилзит предвиждат подялба на Османската империя, което е отстъпление от политиката на руския император. Спорно е обаче дали отстъпките, които прави той и постигнатото съгласие всъщност са добре прикрит ход за изчакване на подходящия момент, в който Бонапарт ще бъде окончателно победен. Според А. Сахаров, след Аустерлиц Наполеон „станал смъртен враг", и „от 1805 г. той (Алексанъдр I – б.а.) целенасочено и упорито върви към неговото унищожение (на Наполеон – б.а.)", а новите поражения, които Русия търпи, Тилзит, Ерфурт, пожарът в Москва, европейския поход на руската армия са само част от препятствията към постигането на тази цел (Сахаров 1998). Цитираният автор смята, че Александър I успява да заблуди Наполеон, възползвайки се от неговата слаба черта в характера – тщеславието, за да спечели време, което самият руски император заявява в писма към сестра си и към пруския крал. Според А. Керсновски обаче впечатлението на Александър I от Наполеон е толкова силно, че той попада под негово влияние, както и политиката на страната, необмислено присъединявайки се към Континенталната блокада (Керсновский 1992: 196). Един от биографите на Александър I – М. Богданович, също е по-склонен да смята, че Наполеон успява да „заплени" и „очарова" руския император, като ласкае последния и прави съществени отстъпки, за да реализира собствените си планове (Богданович 1869: 298 – 299). Каквато и да е истината обаче факт е, че в този момент Русия няма много възможности за действие след неуспеха на поредната антифренска коалиция.

Макар и привидно френско-руският договор да изглежда максимално отговарящ на желанията на двамата императори, в основата си той залага бъдещите противоречия между съюзниците. Една от причините е съществуването на Варшавското херцогство, което се оказва средство за натиск над страните, поделили полската държава, т.е. вкл. Русия. През ноември и декември 1807 г. Наполеон дори предлага на Александър I да получи Княжествата, а в замяна Силезия да остане окупирана от Франция, а не да се даде на Прусия, както е решено по договора в Тилзит. Но Александър I се страхува, че Наполеон всъщност иска да присъедини Силезия към Варшавското херцогство и затова не се съгласява.

При срещата в Ерфурт (27 септември – 14 октомври 1808 г.) е започнало вече да зрее недоволство у Александър, който е разочарован от липсата на достатъчно действия от френска страна да изпълни обещанията си от Тилзит по отношение на Османската империя и от блокадата, която се отразява зле на руската икономика. Новите постигнати договорености показват, че идеята за подялба на Османската империя е изоставена от Наполеон, тъй като са гарантирани всичките ѝ владения без Дунавските княжества. Русия може да ги присъедини, но в резултат от преговори с Високата порта. Ако в резултат от успешни действия тези територии бъдат присъединени и Хабсбургската империя нападне заради това Руската империя, Франция се задължава да ѝ окаже военна помощ. От своя страна Петербург също трябва да подпомогне военно Париж, ако австрийците нападнат френските територии. Определено Наполеон иска да подсигури тила си, за да довърши войната в Испания.

Що се отнася до Балканите обаче се смята, че Наполеон няма никакъв конкретен план за тях и че той не се стреми към нищо конкретно, а изчаква момента, в който ще е в изгодна позиция да диктува условията при преговорите с Русия (това ще се случи, ако сключи договор с Великобритания). Още повече, Босна и Албания, които се предполага, че Франция ще получи при подялбата на Османската империя според Тилзит, не са нито лесни за овладяване, нито за запазване като териториална придобивка. Друго опасение е, че от евентуална подялба Великобритания и Хабсбургската империя ще спечелят най-много. Едно е сигурно – Наполеон не иска Константинопол и Проливите да бъдат под руска власт, тъй като за него те са ключ към световна сила (както сам вярва) (Anderson: 1966: 42; Hale 2000: 22).

Вероятно доказателство за липсата на доверие на Наполеон към Русия се появява по време на преговорите за Индийския поход от февруари 1808 г., когато отново се повдига въпросът за подялба на Османската империя. Тогава Наполеон предлага на Александър I Хабсбургската империя да се разшири териториално до Егейско море и да се превърне в своеобразна буферна държава между новопридобитите владения на Франция и Русия на Балканите. Всъщност Наполеон изоставя идеята за Индийския поход, защото тя е била само за сплашване на Великобритания и той не иска заради това да допусне руска доминация в Проливите. Проблемите в Испания също го отклоняват (Anderson 1966: 43).

За известен период от време (август 1807 – март 1809 г.) е сключено примирие между Османската империя и Русия. Първата преживява сериозна вътрешна криза, свързана със смяна на султаните и еничарски бунтове. След Селим III на власт за кратко е Мустафа IV, заменен от Махмуд II, който възстановява военните действия. Султанът е започнал политика на сближение с Великобритания, което личи и от сключения Дарданелски договор (Горяинов 1907: 16 – 19). Според него Проливите се обявяват за закрити за чуждестранни военни кораби – клауза, която е в ущърб на Русия. Възстановени са търговските отношения с Великобритания, което е нарушаване на Континенталната блокада от страна на султана. Както отбелязва У. Хейл „Османската империя се измъква с малки загуби и използва взаимното противопоставяне на Европейските сили, за да сключи изгодни съюзи." (Hale 2000: 23). Поредният „изгоден съюз" дава увереност на Махмуд II да държи на своите позиции и при преговорите с Русия не отстъпва пред руските териториалните претенции, а именно границата да минава по река Дунав. Султанските пратеници настояват за граница по Днестър. Именно поради това преговорите през 1809 г. и първата половина на 1811 г. претърпяват провал. Времето обаче притиска руската дипломация, тъй като през втория период на Руско-османската война отношенията с Франция се влошават.

Недоволството в Русия срещу Континенталната блокада нараства и тя се спазва само привидно. Това от своя страна води до недоволството на Наполеон, който през 1811 г. напада и окупира Олденбургското херцогство. В отговор Русия въвежда митническа тарифа, неизгодна за френските стоки. Освен това част от руските войски са прехвърлени на запад, за да се подсили западната граница на страната. В този момент ролята на Османската империя става ключова в отношенията между Руската империя и Франция. Наполеон има нови планове, в които предвижда османската армия да нахлуе в териториите на днешните Украйна и Беларус и там да удари фланга на руската армия. Френският император обещава на султана възстановяване на османските позиции в Задкавказкието, връщането на Крим и Причерноморските територии. За Русия се превръща в изключително важна цел не само да приключи войната, но и да не позволи Османската империя да се съюзи с Франция. Поради това руският император е готов на отстъпки, които идват след успешната атака на ген. Кутузов над Русе, Тутракан и Силистра през октомври 1811 г. и принуждават османските части да отстъпят. При започналите нови преговори, за да се ускори тяхното приключване с оглед на настъпващата война с Франция, преговарящият ген. Кутузов дори предприема една хитрост, с която да убеди османските пратеници да бъдат по-отстъпчиви и да не забавят преговорния процес. Той заявява, че мисията на намиращия се в момента при Александър I адютант на Наполеон граф Луи Мари дьо Нарбон-Лара (1755 – 1813) е да се постигне руско-френско споразумение, насочено срещу Османската империя (Кудрявцева 2012). Така през май 1812 г., само месец преди френското нападение над Русия, е сключен Букурещкият мирен договор (Юзефович 1869: 49 – 58), като главен политически победител е именно Петербург, който от една страна подсигурява безопасността на южните си територии, а от друга – Дунавската армия има възможност да се прехвърли на запад за усилване на войските, пазещи границата там. Османската империя не сключва съюз с Франция, като в същото време, за да се гарантира нейния неутралитет в предстоящата война са направени отстъпки в нейна полза, а именно – границата с Русия минава по р. Прут, а завладените по военен път пунктове на Кавказ са върнати на Портата. Това обаче в никакъв случай не може да се тълкува като загуба за Руската империя, която получава Бесарабия и запазва всички придобивки на Кавказ, които са резултат от мирно присъединяване към империята.

Разривът с Франция през 1812 г. се оказва „неизбежен“ за Русия, както пише Александър I до Адам Чарторийски през април същата година[16], поради споменатите по-горе причини и поради новите искания отправени от Наполеон, „които са несъвместими с достойнството на Русия“. Това са именно: Русия да прекрати всякакви търговски отношения с неутралните държави; да не се поставят никакви препятствия за внос на френски стоки на разкоша, които са забранени към момента на искането. Когато Наполеон пресича р. Неман през юни 1812 г., Русия е вече в процес на участие в сформиращата се Шеста антифренска коалиция, което ѝ гарантира не само помощ срещу обединените френско-пруско-австрийски сили, но и безопасността на северните ѝ граници. От своя страна руският народ получава силен тласък за единение около обща кауза, която ще остане в историята под названието Отечествена война – началото на края на Наполеоновата власт в Европа.

В своята книга Е. Латимер заявява, че Русия държи баланса на силите в ръцете си в почти всяка криза от модерната европейска история (Latimer 1895: 9). Както стана ясно обаче основен фактор за превръщането на политиката на баланс на силите в парадоксални междудържавни отношения между Франция, Русия и Османската империя, е борбата срещу Наполеон. Непоследователната му външна политика и съсредоточаването в собствените цели без готовност за реални отстъпки за съюзниците, създава постоянен антагонизъм и парадокси в политическите комбинации между водещите европейски сили. В тях мястото на Османската империя се определя от състоянието ѝ на „болен човек“ без реална възможност да се противопостави на чужди планове, в част от които страната става обект на териториални претенции. Поради изместването на баланса на силите от борбата за надмощие, последствията са значителни промени не само в Европа, но и в Близкия Изток в рамките само на няколко години. Изтощението от тази борба и страхът от нови мащабни военни действия се превръщат и в база за създаването на Виенската система, която цели да възстанови баланса на Стария континент.

---

[16] Письмо Александра I к Адаму Чарторийскому. 1 апреля 1812, Санкт-Петербург. http://www.museum.ru/museum/1812/library/Alexander/ (достъпно 25 октомври 2014).

***

В заключение, представеното проучване дава отговори на въпросите по какъв начин европейската политика се променя през посочения период и къде е мястото на Османската империя в настъпилите промени. Определяме дипломацията на трите страни в края на XVIII в. и началото на XIX в. като „политика на противоречие“, заради колебливите и често противоречиви решения на правителствата, които същевременно са в „противоречие“ и с традициите на международните отношения до този момент.

Френско-османско-руските отношения остават в плен на бързо променящата се международна среда и на стремежа да постигат на всяка цена определени цели, което води да постоянни парадоксални партньорства и липса на стратегия в дългосрочен план. В периода, в който Европа преминава през сериозна трансформация, външнополитическите ходове на трите страни са част от стремежа към преодоляване на създадения дисбаланс и адаптация към новите реалности. Резултатът от него обаче ще бъде международна изолация на Османската империя и включването на Франция и Русия във възстановяване на статуквото на европейския континент.

Използвана литература (References)

Безотосный 2008: Виктор Безотосный. Наполеоновские планы Павла Петровича. Несостоявшийся геополитический проект века. – *Родина*, 7 (2008), 45 – 53. [Viktor Bezotosnyy. Napoleonovskiye plany Pavla Petrovicha. Nesostoyavshiysya geopoliticheskiy proyekt veka. – *Rodina*, 7 (2008), 45 – 53.] http://blackseafleet-21.com/news/22-11-2013_napoleonovskie-plany-pavla-petrovicha-nesostojavshijsja-geopoliticheskij-proekt-veka (достъпен 26 февруари, 2014).

Богданович 1869: Модест Богданович. *История царствования императора Александра I и России в его время*. Том 2. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сущинского, 1869. [Modest Bogdanovich. *Istoriya tsarstvovaniya imperatora Aleksandra I i Rossii v yego vremya.* Tom 2. Sankt-Peterburg: Tip. F. Sushchinskogo, 1869.]

Брикнер 1885: Александр Брикнер. *История Екатерины Второй*. Част 3. Внешняя политика. Санкт-Петербург: Издательство: Тип. А.С. Суворина, 1885. [Aleksandr Brinker. *Istoriya Yekateriny Vtoroy*. Chast 3. Vneshnyaya politika. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo: Tip. A.S. Suvorina, 1885.]

Дубровин 1886: Николай Дубровин. *История войны и владычества русских на Кавказе*. Том 3. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Уделов, 1886. [Nikolay Dubrovin. *Istoriya voyny I vladychestva russkikh na Kavkaze*. T. 3, Sankt-Peterburg: Tip. Departamenta Udelov, 1886.]

Горяинов 1907: Сергей Горяинов. *Босфор и Дарданеллы. Исследование вопросов о проливах по дипломатической переписке, хранящейся в Государственном С.-Петербургском Главном Архивах*. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1907. [Sergey Goryainov. *Bosfor i Dardanelly. Issledovaniye voprosov o prolivakh po diplomaticheskoy perepiske, khranyashcheysya v Gosudarstvennom S.-Peterburgskom Glavnom Arkhivakh*. Sankt-Peterburg: Tipografiya I. N. Skorokhodova, 1907.]

Игнатьев, Рыбачёнок, Санин 1992: Ред. Анатолий Игнатьев, Ирина Рыбачёнок, Геннадий Санин (ред.). *Российская дипломатия в портретах*. Москва: Международные отношения, 1992. [Anatoliy Ignat'yev, Irina Rybachyonok, Gennadiy Sanin (red.). *Rossiyskaya diplomatiya v portretakh*. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1992.]

Иречек 1978: Константин Иречек. *История на българите*. София: Наука и изкуство, 1978. [Konstantin Irechek. *Istoria na balgarite*. Sofia: Nauka i Izkustvo, 1978.]

Кенеди 2011: Пол Кенеди. *Възход и падение на великите сили: икономически промени и военни конфликти XV – XX век*. София: Военно-издателство, 2011. [Pol Kenedi. *Vazhod i padenie na velikite sili: ikonomicheski promeni i voenni konflikti XV – XX vek*. Sofia: Voenno-izdatelstvo, 2011.]

Керсновский 1992: Антон Керсновский. *История Русской армии*. Том 1. Москва: Голос, 1992. [Anton Kersnovskiy. I*storiya Russkoy armii.* Tom 1. Moskva: Golos, 1992.]

Кудрявцева 2012: Елена Кудрявцева. *Бухарестский мир 1812 г.– прорыв России на Балканы* (2012). [Yelena Kudryavtseva, *Bukharestskiy mir 1812 g.– proryv Rossii na Balkany* (2012)] http://portal.rusarchives.ru/publication/buharestsky-mir/foreword.shtml (достъпно 22 ноември, 2019).

Митев 1988: Пламен Митев. Политическата активност на френските консулства в Букурещ и Яш в годините на Директорията и Империята – *Векове*, IV (1988), 19, 49 – 58. [Plamen Mitev. Politicheskata aktivnost na frenskite konsulstva v Bukuresht i Yash v godinite na Direktoriyata i Imperiyata – *Vekove*, IV (1988), 19, 49 – 58.]

Мутафчиева 1993: Вера Мутафчиева. *Кърджалийско време*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1993. [Vera Mutafchieva. *Kardzhaliysko vreme*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 1993.]

Письмо Александра I к Адаму Чарторийскому. 1 апреля 1812. Санкт-Петербург. http://www.museum.ru/museum/1812/library/Alexander/ (достъпен 25 октомври 2014).

Първев 1994: Иван Първев. Източният въпрос – определение и начало – *Минало*, I (1994), 27 – 28. [Ivan Parvev. Iztochniyat vapros – opredelenie i nachalo – *Minalo*, I (1994), 27 – 28.]

Първев 1997: Иван Първев. *Балканите между две империи. Хабсбургската монархия и Османската държава (1683 – 1739).* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1997. [Ivan Parvev. *Balkanite mezhdu dve imperii. Habsburgskata monarhia i Osmanskata darzhava (1683 – 1739).* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1997.]

Рязяновски 2008: Николай В. Рязяновски. *История на Русия.* София: Кама, 2008. [Nikolay V. *Ryazyanovski. Istoria na Rusia*. Sofia: Kama, 2008.]

Садулов 2000: Ахмед Садулов. *История на Османската империя.* София: Фабер, 2000. [Ahmed Sadulov. *Istoria na Osmanskata imperia.* Sofia: Faber, 2000.]

Сахаров 1998: Андрей Сахаров. *Александр I*. Москва: Наука, 1998. http://rozamira.org/lib/names/a/alexander_I/alexander_I-sakharov.htm#_Toc127452689 (достъпен 25 февруари, 2014).

Стрельцов 1915: Р. Стрельцов (ред.). *Россия, Царьград и проливы. Материалы и извлечения*. Петроград: Прометей, 1915. [R. Strel‘tsov (red.). Rossiya, *Tsar‘grad i prolivy. Materialy i izvlecheniya.* Petrograd: Prometey, 1915.]

Фридрих-Фромгольд 1902: Мартенс Фридрих-Фромгольд. *Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами*. Том XIII. Трактаты с Францией. Санкт-Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения, 1902. [Martens Fridrikh-Fromgol‘d. *Sobraniye Traktatov i Konventsiy, zaklyuchennykh Rossiyey s inostrannymi derzhavami.* Tom XIII. Traktaty s Frantsiyey. Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva Putey Soobshcheniya, 1902.]

Шепелев 1991: Леонид Шепелев. *Титулы, мундиры, ордена в Российской империи*. Москва: Наука, 1991. [Leonid Shepelev. *Tituly, mundiry, ordena v Rossiyskoy imperii.* Moskva: Nauka, 1991.]

Шильдер 1901: Николай Шильдер. *Император Павел Первый*. Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1901. [Nikolay Shil’der. *Imperator Pavel Pervyy*. Sankt-Peterburg: Tip. A.S. Suvorina, 1901.]

Шишов 2006: Алексей Шишов. *Тайны эпохи Екатерины II*. Москва: Вече, 2006. [Aleksey Shishov. *Tayny epokhi Yekateriny II.* Moskva: Veche, 2006.]

Шостакович 1960: Сергей Шостакович. *Дипломатическая деятельность А. С. Грибоедова*. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1960. [Sergey Shostakovich. *Diplomaticheskaya deyatel‘nost‘ A. S. Griboyedova*. Moskva: Izdatel‘stvo sotsial‘no-ekonomicheskoy literatury, 1960.]

Юзефович 1869: Т. Юзефович. *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. Санкт-Петербург: Тип. О.И. Бакста, 1869. [T. Yuzefovich. *Dogovory Rossii s Vostokom. Politicheskiye i torgovyye*. Sankt-Peterburg: Tip. O. I. Baksta, 1869.]

Aksan 2007: Virginia Aksan. *Ottoman Wars 1700 – 1870: An Empire Besieged.* London: Routledge, 2007.

Allonville et al. 1832: Armand Francois d’Allonville et al. *Mémoires tirés des papiers d’un homme d’état sur les causes secrètes qui ont déterminé la politique des cabinets dans la guerre de la révolution ; depuis 1792 jusqu’en 1815*. Ponthieu: L.-G. Michaud, 1832.

Anderson 1966: Matthew Anderson. *The Eastern Question 1774 – 1923.* New York: St. Martin's Press. 1966.

Anderson 1970: Matthew Anderson. *The great powers and the Near East*, *1774 – 1923.* London, Edward Arnold, 1970.

Clément-Simon 1904: Frédéric Clément-Simon. *Le premier ambassadeur de La République française à Constantinople: Le général Aubert Du Bayet (Envoi Autographe).* Constantinople, 1904.

Djuvara 1914: Trandafir G. Djuvara. *Cent projets de partage de la Turquie (1281 – 1913)*. Paris, 1914. http://archive.org/details/centprojetsdepar00djuv (достъпен 5 август, 2014).

Frémeaux 1989: Jacques Frémeaux. La France, la Révolution et l'Orient. Aspects diplomatiques – *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 52, I (1989), doi:10.3406/remmm.1989.2284. (достъпен 5 август, 2014).

Hale 2000: William Hale. *Turkish Foreign Policy 1774 – 2000*. London & Portland OR: Frank Cass, 2000.

Iosipescu 2006: Sergiu Iosipescu. Relations politiques et militaires entre la France et les principautés de Transylvanie, de Valachie et de Moldavie – *Revue historique des armées* [En ligne], 244 (2006), mis en ligne le 05 septembre 2008, consulté le 05 août 2014. URL: http://rha.revues.org/6002 (достъпен 5 август, 2014).

Latimer 1895: Elizabeth Latimer. *Russia and Turkey in the Nineteenth Century.* Chicago: A. C. McClurg & Co., 1895.

Muriel 1979: Atkin Muriel. The Pragmatic Diplomacy of Paul I: Russia`s Relations with Asia, 1796 – 1801 – *Slavic Review*, Vol. 38, No. 1 (1979), 60 – 74.

Poussou 2004: Jean-Pierre Poussou. *L'influence française en Russie au XVIIIe siècle.* Paris Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2004.

Shaw 1976: Stanford J. Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 1, Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280 – 1808*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Van Regemorter 1963: Jean-LouisVan Regemorter. Commerce et politique: préparation et négociation du traité franco-russe de 1787 – *Cahiers du monde russe et soviétique 4*, no. 3 (1963). doi:10.3406/cmr.1963.1548 (достъпен 5 август, 2014).

Списък на съкращенията (Abbreviations)

АКАК: Акты, собранные Кавказской археографической комиссией.

ПСЗРИ: Полное собрание законов Российской империи.

AAE: Archives des affaires étrangères.

SHD: Sérvice historique de la Défence.

Д-р Цветелина Цветкова,

Център за балкански и черноморски изследвания (Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi), Yıldız Technical University, Istanbul, Turkey,

tsvet_hr@abv.bg

Д-р Антоанета Атанасова,

petkova.antoaneta@gmail.com

ЕПИЗОД ОТ РЕВОЛЮЦИОННИЯ ТЕРОР НА ВМОРО

Тодор Радев

AN EPISODE OF THE REVOLUTIONARY TERROR OF VMORO

Todor Radev

Abstract: *The article analyses news released in the "Vesti" newspaper on February 15, 1900 – the printed organ of the Bulgarian Exarchate, published in Constantinople. It is determined ─ on the basis of numerous additional sources ─ that the respective incident, referred to on that particular occasion, is related to the contradictions between the revolutionary and the conservative factors of the Bulgarian liberating nationalism in Macedonia and Edirne Thrace at the end of 19th – the beginning of 20th century. These kinds of conflicts become an important internal problem of the Bulgarian irredentism.*

Keywords: *Bulgarian revolutionary nationalism, Bulgarian conservative nationalism, Bulgarian liberating nationalism, Bulgarian irredentism, Revolutionary terror, Macedonia, Edirne Thrace, The Internal Macedonian-Edirne Revolutionary Organization (VMORO).*

На 15 февруари (петък) 1900 г. чрез кратко съобщение в рубриката „Вътрешни новини" цариградският печатен орган на Българската екзархия в. „Вести" информира читателите си за извършено в Солун покушение срещу българския търговец Михаил Пенушлиев. Редакционната колегия на екзархийския вестник пояснява, че данните за инцидента са взети от издавания в османската столица в. „Сервет". Новината гласи: *Миналий вторник в Солун, в улица „Св. Атанас", се извършило едно сензационно престъпление. Вечерта, когато се прибирал у дома си един българин, комисионер, Михаил Пенешлиев, въз него били хвърлени няколко револверни гърмежи. Той бил ранен в ръката. Тогава нападателите му се хвърлили отгоре му и го изпоранили в главата с ками. Михаил мъжки се защитавал; той извадил от джеба си един револвер и повалил на земята двамина от нападателите. Жената на българина, като чула гърмежите, слязла на улицата, прибрала в къщи мъжа си, взела му револвера, изново излязла на улицата и се спуснала да гони нападателите. Жената се върнала у дома си само като повалила и тя двамина.* (В. *Вести,* бр. 29, 15 февруари 1900)[1].

---

[1] В. *Вести* (политически, обществен, научно-литературен и духовен вестник) – Цариград, 1900.

Какъв е същинският смисъл на този колоритен текст? Появата му в екзархийския вестник едва ли е подбудена от намерение на редакцията да илюстрира контрастно неспособността на Високата порта да облекчи криминалното ежедневие на българските поданици на падишаха. По тези проблеми в. „Вести“ няма друг избор освен декларативното ориенталско верноподаничество, включващо и благодарности за мъдрото и справедливо държавно управление. Възможно ли е наличните исторически извори да свържат причините за покушението срещу Михаил Пенушлиев с ескалиращите точно на прага на XX век противоречия между революционните и консервативните фактори на българския освободителен национализъм в Македония и Одринска Тракия? Известно е, че строгата османска цензура е причина за крайната предпазливост на в. „Вести“ при подбора на новини, завоалирано осведомяващи читателската аудитория за този тип вътрешни проблеми на македонските и тракийските българи, останали по силата на Берлинския договор в пределите на Османската империя. Затова споменатото позоваване на броя на в. „Сервет“ от петък (8 февруари 1900 г.) вероятно има превантивен характер, тъй като централните органи на Българската екзархия в Цариград имат собствени информационни канали за подобни произшествия. По такива поводи „дипломатът в расо“ екзарх Йосиф, който лично контролира двата цариградски отдела на Екзархията (Духовния и Училищния), е информиран своевременно както от подведомствените си митрополити, архиерейски наместници, общински председатели и директори на българските училища, така и от официалните представителства на Княжество България в Европейска Турция – дипломатическото агентство в Цариград и практически изпълняващите консулски функции търговски агентства в Македония и Одринска Тракия. Първостепенен исторически извор, какъвто е съхраненият дневник на екзарха, обаче не дава сведения за коментирания инцидент. При това положение логична необходимост е „случаят Пенушлиев“ да се осветли чрез „очите и ушите“ на търговския агент Атанас Шопов, заемащ важния преден пост на българската дипломация в Солун от април 1897 г. **(Обр. 1).**

Обр. 1. *Атанас Шопов – български търговски агент в Солун*

Известно е, че този авторитетен български дипломат е бивш секретар на Екзархията в Цариград и бивш редактор на екзархийския печатен орган в. „Новини“, преименуван през 1898 г. на в. „Вести“. Атанас Шопов е убеден привърженик на институционализирания с екзархийските органи български консервативен национализъм в Македония и Одринско (Радев 2010: 118 – 147). Според него българският иредентизъм трябва да бъде поставен под безусловния държавен контрол на Княжество България. Без да отрича закономерната необходимост от формация като ВМОРО[2], той не крие резервите си към направлявания от нейния Централен комитет в Солун неконтролируем радикализъм. Въпреки този вид относителна тенденциозност, рапортите на княжеския търговски агент (впоследствие от 1909 до 1912 г. генерален консул) от Солун се отличават с изключителна фактологична прецизност. *Преди три деня* – пише Шопов на 5 февруари 1900 г. в конфиденциален рапорт до министър-председателя Тодор Иванчов, който ръководи българското Министерство на външните работи и изповеданията (МВнРИ) *– с поверително писмо от 2 февруари 1900 г. съобщих на почитаемото Министерство за покушението, извършено над тукашния търговец Пенушлиев. Считам за длъжност да съобщя лично на Вас и по начин най-поверителен истината върху това печално дело. От всичко се вижда, че това покушение е извършено от революционната македонска организация. Преди няколко време тукашните началници на тая организация са искали от Пенушлиева 30 лири турски в полза на революционното дело*. (НАБАН, ф. 41К, оп. 1, а. е. 72, л. 14 – 15).

---

[2] Използва се най-популярното название – Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). В хронологичните рамки на текста тя функционира като Български македоно-одрински революционни комитети (БМОРК). Този факт е убедително доказан от К. Пандев (Пандев 1969: 68 – 80).

Анализирайки издирените сведения за инцидента, търговският агент отбелязва в рапорта си, че Михаил Пенушлиев в продължение на две години давал исканите от ВМОРО парични средства за каузата на българския революционен национализъм. Причина за покушението срещу него бил фактът, че поради финансови затруднения на търговската му кантора на третата година отделил само 5 турски лири налог за революционерите. Централният комитет на ВМОРО осъдил богатия български търговец на смърт. След покушението един от организационните терористи бил заловен от турската полиция (НАБАН, ф. 41К, оп. 1, а. е. 72, л. 15). От рапорта на Ат. Шопов личи, че първото му кратко известие за „случая Пенушлиев“, изпратено до Външното министерство в София, е от 2 февруари. Това дава възможност да се уточни датата на произшествието. По всяка вероятност използваното от в. „Вести“ сведение на в. „Сервет“, насочващо инцидента към 5 февруари (вторник), е неточно. Опитът за убийство на търговеца очевидно трябва да се отнесе хронологически към 1 или 2 февруари 1900 г. Прави впечатление и фактът, че Михаил Пенушлиев е получил от Централния комитет смъртна присъда не заради отказ да предостави пари на ВМОРО, а защото вместо традиционния за хора от неговата категория революционен налог отделил „скъпернически“ само 5 турски лири за „Делото“.

Анализът на този драстичен пример за прилагания от ВМОРО революционен терор при събирането на парични вноски от заможните македонски българи изисква случаят да се погледне и през призмата на революционерите. Едва ли е случаен фактът, че инцидентът е описан в спомените на д-р Христо Татарчев **(Обр. 2).**

Обр. 2. *Д-р Христо Татарчев – първият председател на ЦК на ВМОРО*

Първият председател на солунския Централен комитет на ВМОРО пише подробния вариант на мемоарите си през 1934 – 1936 г. в Торино с идеята обстоятелствено да маркира за историята своята роля в революционните борби на македонските и тракийските българи за освобождение от османското господство. В това съчинение авторът обяснява, че практикуваното от ВМОРО събиране на пари чрез революционен терор е следвало харамийския архетип, който при конкретните условия в Македония и Одринско бил съпоставим с методите на сицилианските карбонари в сферата на тези специфични финансови операции (Татарчев 1989: 65). По този повод следва да се има предвид и историческата памет за комитетската практика от времето на Васил Левски, въздействаща върху ръководните дейци на ВМОРО чрез достъпните им популярни съчинения на Захари Стоянов, Стоян Заимов и Иван Вазов. В идеализиран стил Христо Татарчев изтъква, че голяма част от заможните българи в Македония безпроблемно предоставяли своята парична лепта за националнореволюционното движение. *Безучастност и скъперничество* – отбелязва д-р Татарчев – *са били изключителни случаи в революционното дело. Такъв един беше оня на Михаил Пенушлиев от Щип, търговец в Солун. Това бе дело на накърнено честолюбие – защо да му се отреди от други сумата 25 лири. Той не отказа, а хвърли нам 5 лири като на просяци. Тоя негов цинизъм засегна твърде чувствително престижа и авторитета на организацията и само за това непочтено негово предизвикателство трябваше да бъде наказан. Той бе посочен от Хр. Матов* (по това време член на Централния комитет на ВМОРО – Т. Р.) *на един терорист и при взаимната им престрелка нараниха се той и терористът.* (Татарчев 1989: 66).

Сведенията на председателя на Централния комитет на ВМОРО се потвърждават от Христо Матов в неговите собствени спомени **(Обр. 3).** В тях той обосновава с присъщия си лаконичен изказ взетото от ръководителите на българския революционен национализъм решение да не напускат Македония и Одринско дори при надвиснала над тях опасност да бъдат разконспирирани и арестувани от турската полиция. *Така например* – изтъква Матов в този контекст – *аз устроих стрелянето срещу търговеца Пенюшлиев (за дето не си броеше налогът): той биде затворен, за да изкаже кой му е пратил убиец, сам убиеца (Божил) ранен все по-зле отиваше и най-сетне умря – почти цял град знаеше, а аз не давах признаци на безпокойство.* (Матов 2001: 51 – 52).

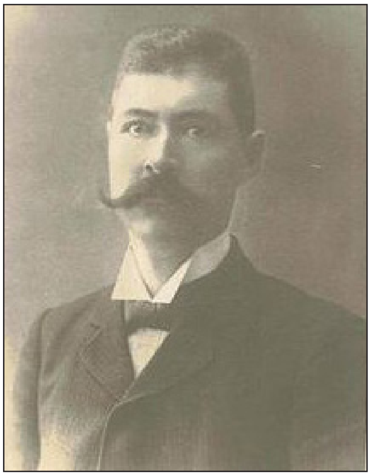

Обр. 3. *Христо Матов – член на ЦК на ВМОРО*

Сравнителният анализ на публикацията във в. „Вести“ и данните на д-р Христо Татарчев и Христо Матов по „случая Пенушлиев“ се натъква на показателно разминаване в някои детайли. Спомените на ръководните дейци на ВМОРО описват нещо като дуел между един организационен терорист и търговеца Пенушлиев, довел до взаимното им нараняване, задържането на двамата от турската полиция и последвалата смърт на ранения нападател. По всяка вероятност обаче описаното в екзархийския печатен орган нападение е по-реалистично, тъй като утвърдилата се практика повелява екзекутори при такива покушения да са двама или трима терористи. Това предположение намира потвърждение в сведенията на Григор Попев.

Развиващ търговска дейност в Солун, Битоля и Охрид, той е член на Централния комитет от 1896 до 1901 г. Неговите спомени са стенографирани през 1932 г. от Боян Мирчев, който в това отношение се изявява като продължител на започнатото от проф. Любомир Милетич извороведско дело. В качеството си на касиер на солунския Централен комитет на ВМОРО Григор Попев е имал най-пряка осведоменост и отговорност за паричните приходи от събирания революционен налог. Според него исканата парична вноска се определяла в зависимост от материалното положение на набелязаното лице, като сумата обикновено варирала от 50 до 70 турски лири.

Разписките се връчвали от организационни терористи. *В Солун* – свидетелства Гр. Попев – *такива терористи бяха: Спиро Келемано от Щип, Алексо Келешо от Прилеп, Мицо от Мачуково. Тогава бе извърше-*

но нападение върху Михаил Пенушлиев, при което падна убит терористът Мицо. Върху Пенушлиев бе стреляно, защото той отказа да внесе исканата от него сума в полза на комитетската каса. Пенушлиев бил заедно с Лазо Дерменджиев от Гевгели, който стрелял по Мицо и го убил. После организацията не предприе нищо срещу Лазо Дерменджиев, а Михаил Пенушлиев, след като престоя известно време в затвора, защото турците бяха узнали, че бе стреляно срещу него, и след като направи доста разноски, внесе в касата на комитета исканата от него сума от 50 или 70 лири. (Попев 2003: 117).

Обр. 4. *Григор Попев – касиер на ЦК на ВМОРО*

Данните на Григор Попев за „случая Пенушлиев“ изглеждат най-автентични **(Обр. 4).** Те дават възможност за уточняване на участниците в инцидента на солунската улица „Св. Атанас“ в самото начало на февруари 1900 г. Очевидно тримата терористи са се натъкнали на неочаквана упорита съпротива, тъй като набелязаният за жертва Михаил Пенушлиев се е прибирал в дома си заедно с друг известен български търговец – Лазар (Лазо) Дерменджиев от Гевгели. Очакващи нападението, те са били въоръжени, оказали са ефективен отпор и според Гр. Попев терористът Мицо (посоченото от Хр. Матов име Божил вероятно е конспиративен псевдоним) бил прострелян от Л. Дерменджиев. Възможно е последвалите публикации за покушението във в. „Сервет“ и екзархийския в. „Вести“ да включват елементи на журналистическо преувеличение, вплитащо в инцидента допълнителна сензация със самоотвержената намеса на съпругата на М. Пенушлиев. Все пак спонтанната женска реакция в защита на застрашения съпруг не трябва напълно да се изключва. Тази версия прави провала на терористичната акция още по-унизителен и за преките изпълнители, и за нейните поръчители, обяснявайки и премълчаните в спомените на Хр. Татарчев и Хр. Матов детайли от произшествието. Прави впечатление и фактът, че революционерите не са пристъпили към отмъщение срещу Лазар Дерменджиев, причинил смъртта на организационния терорист Мицо. Възможно обяснение за тази въздържаност е личното познанство на търговеца с Христо Татарчев. От мемоарите на първия председател на Централния комитет на ВМОРО личи, че по покана на Л. Дерменджиев през 1896 г. д-р Татарчев престоял 4 – 5 дни в неговия дом в Гевгели – време, през което лекувал болната му съпруга и пропагандирал каузата на българския революционен национализъм (Татарчев 1989: 64).

Хронологически „случаят Пенушлиев“ се вписва в краткия времеви диапазон от 1899 до 1901 г., характерен с най-тясното сътрудничество между Централния комитет на ВМОРО в Солун и ръководения от Борис Сарафов Върховен македоно-одрински комитет (ВМОК) в София. Известно е, че с авторитетното посредничество на ВМОК още през есента на 1899 г. преустановява дейността си т. нар. Българско тайно революционно братство в Турция (БТРБТ), конкуриращо над две години ВМОРО с идеята си за по-умерена революционна перспектива. Свързващо звено между вътрешния и външния организационен център на българския революционен национализъм в Македония и Одринска Тракия на прага на XX век е действащото Задгранично представителство на ВМОРО в София. Задграничните представители Георги (Гьорче) Петров и Георги (Гоце) Делчев по това време участват в заседанията на ВМОК като част от неговото ръководство. Борис Сарафов, Гьорче Петров и Гоце Делчев са ярки привърженици на събирането на парични средства чрез методите на революционния терор. От мемоарите на Христо Татарчев личи, че още преди да оглави ВМОК запасният поручик Б. Сарафов оказва въздействие върху ръководството на ВМОРО за акции в тази авантюристична посока. Това става през Великденската ваканция на 1896 г., когато в Солун заседава конгрес на Вътрешната организация. *Към края на март 1896 г.* – пише д-р Татарчев – *Борис Сарафов бе дошъл в Солун от Зографския и Хилендарския манастир, където се бе опитал под булото на богомолец да ги обере; оказало се обаче, че касите им по това време били празни. Това дело бе подкрепено също от Д. Груев без знанието на другарите, което предизвика едно бурно заседание помежду ни*. (Татарчев 1989: 65). В своите спомени, стенографирани от проф. Л. Милетич, самият Б. Сарафов описва това свое пътуване, за което използва руския паспорт на произхождащ от Бесарабия юнкер в софийското Военно училище. На участниците в революционния конгрес в Солун той дори предлага да организират отвличането му и като руски поданик той да послужи за получаването на паричен откуп от посолството на Русия в Цариград (Сарафов 1927: 43 – 44).

Сведенията на известния революционер и член на Централния комитет на Вътрешната организация Христо Коцев показват, че решението на революционните водачи за ускорено прилагане на терористични методи при набирането на парични средства е взето на проведените по този повод заседания в края на август 1897 г. в Солун (Коцев 1924: 87 – 88). Показателна за ескалиращия революционен терор както в Македония и Одринско, така и в Княжество България по времето, когато е извършено покушението срещу Михаил Пенушлиев, е замислената от ВМОК само три месеца по-късно акция за отвличане на сина на известния български банкер, финансист и политик Иван Евстратиев Гешов. *Понеже за преуспяване на делото* – пише в секретен протокол от заседание на Върховния комитет от 19 май 1900 г. – *повече от необходимо е, щото организацията да разполага с доста почетна сума, и понеже за това най-удобното и най-подходящето е да се направи някой обир или нещо подобно, като се обмисли добре върху този въпрос и се изтъкнаха всички шансове за сполука, след дълги и широки обмисляния по този въпрос най-сетне одобри се предложеният от Делчев план за това, а именно: да се улови детето на Гешева (милионер в София) и след сполучливото извършване на това залавяне да се поискат (като откуп за детето) един и половина милион лева златни. За извършването на това предприятие да се погрижат: Сарафов за наемане на една къща, дето ще се пази детето, Давидов* (запасният поручик Тома Давидов – Т. Р.) *да купи един файтон и да намери верен файтонджия, Делчев – за залавянето на детето, а Гьорчето – да изнамери начин за приемането на парите от Гешева.* (Македония 1978: 413 – 414). Известно е, че планираното отвличане е осуетено поради непредвиденото заминаване на сина на Ив. Евстр. Гешов за Франция.

Терористичните структури на ВМОРО към времето на „случая Пенушлиев“ са част от тайната организационна полиция. В самия край на XIX век те образуват групите на нейната наказателна секция. При акция терористите са въоръжени с два револвера и кама, а в някои случаи и с пушка, бомби, брадвичка и отрова (Петров 2002: 15 – 16). Първостепенен извор за революционния терор срещу отказалите да платят определения им налог богати българи е заловеният от турската полиция при разразилата се през 1901 г. голяма Солунска афера Правилник на ВМОРО (БМОРК в оригиналния документ). В раздела „Революционни средства“ този документ определя начините за събирането на пари за революционната кауза и включва стандартния заплашителен текст на квитанциите, връчвани на набелязаните лица. *Когато подобна разписка* – повелява Правилникът – *се изпрати на някой богат човек, три-четири дена по-напред му се известява посредством нему непознато лице, което го убеждава, че трябва да внесе исканата сума и му се разправя за каква цел се иска тя. Ако изпратеното първо лице не сполучи да изпълни поверената нему длъжност, тогава му се изпраща друго лице, което ще бъде преоблечено и нему непознато. Това второ лице, без да каже някаква сума на богатия, посочва му разписката. Ако и този път откаже, тутакси изважда револвера и му казва: „Или пари, или живота“; ако пак постоянствува да отказва, убива се немилостиво.* (ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а. е.1521, л. 104).

Впечатляващи в този контекст са стенографираните през 1931 г. от Боян Мирчев спомени на Андон Янев, по прякор Кьосето **(Обр. 5)** – един от първите и най-изявени терористи, пряко подчинени на солунския Централен комитет (Кьосето 2003: 12 – 96). Андон Кьосето е вербуван за тази отговорна „служба“ най-вероятно през есента на 1897 г. по лично нареждане на най-активната фигура в Централния комитет – Дамян (Даме) Груев. За прикритие терористът е нает като файтонджия от д-р Христо Татарчев (Кьосето 2003: 17). Първият председател на Централния комитет на ВМОРО обаче премълчава в мемоарите си този факт. Спомените на Андон Кьосето са оригинален извор за необходимите качества, които организационните терористи е трябвало да притежават според членовете на Централния комитет – умение за боравене с различни видове оръжие, смелост, изобретателност при подготовката и изпълнението на акциите, изключителна дързост, упоритост, готовност за саможертва, жестокост. За съжаление (от историографска гледна точка), известно време преди „случая Пенушлиев“ Андон Кьосето е принуден да напусне Солун, да мине в нелегалност и да се включи във формиращите се четнически структури на ВМОРО. Неговите спомени обаче включват кратко описание на Спиро Келемано **(Обр. 6)** – един от тримата терористи, нападнали Михаил Пенушлиев. *Когато действах в Солунско* – разказва Андон Кьосето – *не го познавах. Тогава Делчев беше учител в Щип. Той привърза Спира горе-долу. И той излезе добър терорист. Тогава аз вършех работата само със знанието на Организацията и по нейно нареждане. Спиро действаше и на своя глава. Той си обичаше – срещне турчин, евреин – тегли им сатъра, убие ги. Скара ли се с някого – убие го. Гоце Делчев се страхуваше да не би турците да го уловят, понеже вършеше убийства без сметка, произволно.* (Кьосето 2003: 94). Описаните от Андон Кьосето дръзки акции са своеобразен образец, даващ възможност на изследователите да вникнат в техническите похвати през началната фаза на прилагания революционен

Обр. 5. *Андон Кьосето – терорист на ВМОРО*

Обр. 6. *Спиро Келемано – терорист на ВМОРО*

терор. Спомените му са показателни и за целенасочено преследвания от този нелицеприятен аспект на революционния национализъм психологически ефект върху българите в Македония и Одринско. *И аз тук отида, там отскоча* – откровено споделя Андон Кьосето своята запазена памет за революционното си минало пред стенографиращия Боян Мирчев – *къде с добро, къде с нож, по едно време се стреснаха. Стресни, внуши и владей!... Така е, докато не стреснеш това население, няма то да дойде да му пълниш главата.* (Кьосето 2003: 34).

В теоретичен историографски смисъл „случаят Пенушлиев" може да се причисли към историята на всекидневието (т. нар. микроистория). Този солунски инцидент от февруари 1900 г. обаче е симптоматичен за целокупните противоречия, които по това време имат негативно отражение върху освободителния национализъм на македонските и тракийските българи. Отпорът, който състоятелните българи оказват на насилственото събиране на пари, е предизвикан и от разпространяваните слухове за злоупотреби на революционерите с този финансов ресурс. По стара традиция на терористите се полага част от всяка парична „плячка". Тези средства те употребяват по свое усмотрение, без да се съобразяват, че обществото може да го счита за осъдителен порок. Показателен в това отношение е фактът, че Солунската афера през 1901 г., довела до ареста на целия Централен комитет, започва със задържането на двама представители на този тип дейци на ВМОРО в момент, когато те напускат действащ в Солун публичен дом (Гарванов 1927: 130; Марков 1998: 87).

Негативите от революционния терор на ВМОРО, включващи и нападението срещу М. Пенушлиев, са представени обстоятелствено в рапорт на солунския търговски агент Атанас Шопов до министър-председателя и ръководител на МВнРИ д-р Стоян Данев година след анализираното произшествие, в напрегнатата ситуация при задълбочаващата се Солунска афера. Поверителният текст е представен като „Критически поглед върху някои от делата на тая организация" с дата 22 февруари 1901 г. (НАБАН, ф. 41К, оп. 1, а. е. 80, л. 17 – 22). В него са посочени терористичните средства за добиване на пари: убийства и обири на богати българи, турци и хора от други народности; отвличане на деца и възрастни за откуп; събиране на пари от всички български търговци, занаятчии, учители и чиновници на Екзархията под страх от убийство; събиране на данък от всички български екзархийски села; образуване на въоръжени чети, които ходят по селата със списъци на по-заможните селяни, събирайки от тях пари под страх от убийство (НАБАН, ф. 41К, оп. 1, а. е. 80, л. 17 – 18). Ат. Шопов изтъква тревожните за българската национална кауза последици от множеството афери – Винишка, Струмишка, Гевгелийска, Дойранска, Енидже-Вардарска и т. н. *Събирането на пари* – пише в същия рапорт всеобхватно осведоменият търговски агент в Солун – *от българските търговци, занаятчии и учители под страх на убийство се вършеше като по закон. Това средство хвърли в затвора с десетки по-събудени хора, затвори много къщи. Ще Ви спомена само убиването на свещеник Ставри в Битоля, по което дело още стоят в затвора несъдени с десетки хора, между които доста търговци и учители. Свещеник Ставри беше човек с известни заслуги за Битоля във възраждането и падна убит, защото не дал 5 лири на Битолския комитет. Ще Ви съобщя и покушенията на търговеца Пенюшлиев в Солун, семейство с големи заслуги по възраждането на Щип; на Войницалиев и хаджи Иван Весов във Велес, и двойцата хора почитани, умни и полезни на съгражданите си; ще Ви съобщя и убийството на Варсамова в Мустафа паша* (Свиленград – Т. Р.) *и пр., и пр.* (НАБАН, ф. 41К, оп. 1, а. е. 80, л. 20).

Самият Михаил Пенушлиев, арестуван от турската полиция заради престрелката пред неговия дом и хвърлен в солунския затвор, бил принуден да даде за освобождаването си 400 турски лири подкуп на съответните органи на османската власт (Татарчев 1989: 66). Като истински български патриот обаче той не предава известните му поръчители на терористичната акция. Нещо повече – очевидно разочарован от изпитаната на собствен гръб непоправима корупция в османската държава, след излизането си от затвора той внесъл в касата на Централния комитет на ВМОРО пълния размер на определения му революционен налог. Този достолепен епилог на „случая Пенушлиев“ е изстрадано послание към ескалиращия радикализъм спрямо оформилия се български стопански елит, който е естествена база на българския консервативен национализъм в Македония и Одринска Тракия. Проследеният епизод от революционния терор на ВМОРО илюстрира и честата липса на елементарна тактичност, предизвикваща в чисто психологически аспект ответни реакции на засегнатото достойнство.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. Ὁ Λευκὸς Πύργος.
SALONIQUE. La tour blanche.

Обр. 7. *Изглед от Солун в края на XIX век (ретро фотография)*

Използвана литература (References)

Гарванов 1927: Спомени на Иван Гарванов. – В: *Материали за историята на македонското освободително движение. Книга V. Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов. Съобщава Любомир Милетич.* София, 1927. [Spomeni na Ivan Garvanov. – V: *Materiali za istoriyata na makedonskoto osvoboditelno dvizhenie. Kniga V. Spomeni na Damyan Gruev, Boris Sarafov i Ivan Garvanov. Saobshtava Lyubomir Miletich.* Sofia, 1927.]

Коцев 1924: Христо Коцев. Страници из спомените ми. – *Македонски преглед,* I (1924), 1, 87 – 100. [Hristo Kotsev. Stranitsi iz spomenite mi. – *Makedonski pregled,* I (1924), 1, 87 – 100.]

Кьосето 2003: Андон Кьосето. Спомени. – В: *Македония в пламъци. Освободителните борби на българите от Македония в спомени на дейци на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Записал Боян Мирчев* (съставители: Ива Бурилкова, Цочо Билярски). София, 2003. [Andon Kyoseto. Spomeni. – V: *Makedonia v plamatsi. Osvoboditelnite borbi na balgarite ot Makedonia v spomeni na deytsi na Vatreshnata makedono-odrinska revolyutsionna organizatsia. Zapisal Boyan Mirchev* (sastaviteli: Iva Burilkova, Tsocho Bilyarski). Sofia, 2003.]

Македония 1978: *Македония. Сборник документи и материали.* София: БАН, 1978. [*Makedonia. Sbornik dokumenti i materiali*. Sofia, 1978.]

Марков 1998: Георги Марков. *Нашумелите международни афери на Третото българско царство.* София, 1998. [Georgi Markov. Nashumelite mezhdunarodni aferi na Tretoto balgarsko tsarstvo. Sofia: БАН, 1998.]

Матов 2001: Христо Матов за своята революционна дейност. – В: *Христо Матов. Македонска революционна система* (съставител: Цочо Билярски). София, 2001. [Hristo Matov za svoyata revolyutsionna deynost. – V: *Hristo Matov. Makedonska revolyutsionna sistema (sastavitel: Tsocho Bilyarski).* Sofia, 2001.]

Пандев 1969: Константин Пандев. Устави и правилници на ВМОРО преди Илинденско-Преображенското въстание. – *Исторически преглед,* XVII (1969), 1, 68 – 80. [Konstantin Pandev. Ustavi i pravilnitsi na VMORO predi Ilindensko-Preobrazhenskoto vastanie. – *Istoricheski pregled*, XVII (1969), 1, 68 – 80.]

Петров 2002: Тодор Петров. *Нелегалната армия на ВМОРО в Македония и Одринско (1899-1908).* София, 2002. [Todor Petrov. *Nelegalnata armia na VMORO v Makedonia i Odrinsko (1899-1908)*. Sofia, 2002.]

Попев 2003: Григор Попев. Спомени. – В: *Македония в пламъци. Освободителните борби на българите от Македония в спомени на дейци на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Записал Боян Мирчев* (съставители: Ива Бурилкова, Цочо Билярски). София, 2003. [Grigor Popev. Spomeni. – V: *Makedonia v plamatsi. Osvoboditelnite borbi na balgarite ot Makedonia v spomeni na deytsi na Vatreshnata makedono-odrinska revolyutsionna organizatsia. Zapisal Boyan Mirchev (sastaviteli: Iva Burilkova, Tsocho Bilyarski).* Sofia, 2003.]

Радев 2010: Тодор Радев. *Екзархията и българският революционен национализъм в Македония и Одринска Тракия 1893-1903*. Пловдив, 2010. [Todor Radev. *Ekzarhiyata i balgarskiyat revolyutsionen natsionalizam v Makedonia i Odrinska Trakia 1893-1903.* Plovdiv, 2010.]

Сарафов 1927: Спомени на Борис Сарафов. – В: *Материали за историята на македонското освободително движение. Книга V. Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов. Съобщава Любо-*

мир Милетич. София, 1927. [Spomeni na Boris Sarafov. – V: *Materiali za istoriyata na makedonskoto osvoboditelno dvizhenie. Kniga V. Spomeni na Damyan Gruev, Boris Sarafov i Ivan Garvanov. Saobshtava Lyubomir Miletich.* Sofia, 1927.]

Татарчев 1989: Христо Татарчев. ВМОРО като митологична и реална същност. – В: *Д-р Христо Татарчев. Спомени, документи, материали.* (съставител: Цочо Билярски). София, 1989. [Hristo Tatarchev. *VMORO kato mitologichna i realna sashtnost. – V: D-r Hristo Tatarchev. Spomeni, dokumenti, materiali.* (sastavitel: Tsocho Bilyarski). Sofia, 1989.]

Списък на съкращенията (Abbreviations)

НАБАН: Научен архив към Българската академия на науките – София (фонд 41К – Атанас Шопов).

ЦДА: Централен държавен архив – София (фонд 176К – Министерство на външните работи и изповеданията).

Доц. д-р Тодор Радев,
ПУ „Паисий Хилендарски“,
toshrad@abv.bg

ТРИ ЛЕВА НАЦЯЛО – ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ЕДНА БАНКНОТА С НЕТИПИЧНА НОМИНАЛНА СТОЙНОСТ (ВЪВ ФУНКЦИЯТА Ѝ НА МУЗЕЕН АРТЕФАКТ) И ПАРИЧНАТА РЕФОРМА ОТ 1952 Г.

Ваня Иванова, Мариус Георгиев

ONCE AGAIN ABOUT A BANKNOTE OF A UNIQUE NOMINAL VALUE – 3 LEVS – AS AN ARTEFACT IN A MUSEUM COLLECTION AND THE CURRENCY REFORM IN 1952

Vanya Ivanova, Marius Georgiev

Abstract: *3 levs as a banknote of an untypical nominal value, focuses the research interest in the presented paper. One can see it at the temporary exposition of the Regional Historical Museum in the town of Montana (Bulgaria). The following scientific publication is an attempt to present: a detailed description of the cited artifact; the way it became a part of the museum collection; and mainly the socio-economic and political situation in the People's Republic of Bulgaria when a new currency reform in 1952 took place.*

Keywords: *a banknote of 3 levs, unique nominal value, People's Republic of Bulgaria, currency reform programme, 1952.*

Като конкретен повод за изготвяне на настоящата публикация послужи репортаж „за уникална банкнота“ с номинал 3 лева, емисия 1951 г., която се пази в Държавен архив – Перник (ДА – Перник). Въпросният репортаж е показан в началото на месец ноември 2019 г., в сутрешния блок на една от националните телевизии[1]. Впоследствие се оказва, че банкнотата, с нетипичен за българската действителност номинал, предизвиква интерес не само сред журналистите. Почти веднага след телевизионното предаване, „постът“ с $3^{\text{-те}}$ лева, съхранявани в ДА – Перник, се появява върху личните стени на не немалко потребители във „Facebook“, харесван и споделян многократно.

---

[1] Става въпрос за предаването „Събуди се“ на Нова TV. В излъчения репортаж, служителката от ДА – Перник разказва, че трилевката попада в архива преди 33 години, като част от личния фонд на чеха Тома Нелиба, работил в „Мини Перник“. Докато са били в обраще-

Справка в търсачката „Google“ обаче показва, че новината не е нова[2], а банкнота от 3 лева, емисия 1951 г., може да бъде видяна и в експозиция на РИМ – Монтана. Включена е във временна изложба на музея[3], подредена в края на април 2018 г., като част от тематичния панел „Паричното обращение през вековете“.

Върху тази банкнота се акцентира и в предлаганата обзорна екскурзоводска беседа предвид битуването на добре познат фразеологизъм „какво [ме] гледаш като три лева нацяло“, което респ. означава „гледам някого учудено, с неразбиране и/или недоумение“[4].

Именно във функцията ѝ на музеалия[5] (а не на уникат или ценен архивен документ) трилевката ще бъде разгледана в последващото изложение.

Неееднократно е изтъквано многоаспектното семантично функциониране на различните артефакти в експозиционните пространства, предвид конструираните от тях полифункционални музейни наративи[6]. Благодарение на своя нетрадиционен за но-

---

ние, с 3 лева е било „възможно да се купи 2 кг свинско месо, 2 кг сирене или поне литър ракия“. Хартията с водни знаци, върху която са отпечатани банкнотите, е плътна, гарантираща по-бавното им изхабяване като платежно средство. Архивистката пояснява още, че върху 3-те лева липсват портретни изображения докато по-големите номинали от същата емисия (1951 г.) са с това на наскоро починалия „вожд“ Г. Димитров. Акцентира и върху две неправилно изписани думи – „обеспечен“ с буква с“ вместо „з“, и „стоиност“ с „и“, а не с „й“, предполагайки влияние на руския правопис, тъй като цялата емисия е отпечатана в СССР. За повече подробности виж: Уникална банкнота: три лева с две правописни грешки. https://nova.bg/news/view/2019/11/02/267397/уникална-банкнота-три-лева-с-две-правописни-грешки.

[2] Репортажът по Нова телевизия е от 02.11.2019 г. На същата дата новината за трилевката от Пернишкия архив се появява в новинарските сайтове www.plovdiv24.bg, www.burgas24.bg, novvarna.net и др. Четири дни преди това (29.10.2019) информацията за съществуване на банкнота от 3 лева, хронологическият период на нейното битуване, подробно описание на купюра и покупателната ѝ способност, са част от информацията, предлагана от сайтовете на dariknews.bg, standartnews.com, glas.bg, novini247.com, vihrogon.bg и др. Представената по-горе информация се появява on-line за пръв път (поне според Google) на 22 януари 2013 г. (виж e-79.com, gfc.bg, kmeta.bg, profit.bg и др.), а втората ѝ реактуализация е от 23.09.2016 г. (напр. pernic.bg, sputnik.bg; archive.marica.bg и petel.bg и др.) (Всички посочени сайтове са достъпни на 27 декември, 2019).

[3] Временната изложба е под надслов „Монтана през вековете – делници и празници“. Подредена е в реновираната музейна сграда на ул. „Граф Игнатиев“ 3, където до 1990 г. се помещава т.нар. „Музей на Септемврийското въстание“. Основната насока, в която се работи от настоящите музейни специалисти, е след допълването на временната изложба с по-подробни пояснителни надписи и други помощни материали (схеми, карти, фотоси и т.н.), въпросната изложба да бъде узаконена като „постоянна музейна експозиция“. От 2019 г. цялото експозиционно пространство във визираната сграда на РИМ – Монтана се използва и при фактическата реализация на образователната музейна програма за V клас „Забавлявам се и уча в музея“.

[4] Оказа се, че независимо от широкото му разпространение, фразеологизмът все още не е отразен в издаден фразеологичен или тълковен речник на БКЕ.

[5] Понятието „музеалия“ е въведено от чешкия музеолог З. Странски през 70-те години на XX век. Използва се за означаване на музеен предмет, „който е претърпял процес на музеализация“. Това на практика означава, че след като е отстранен от естествената си среда, съответният предмет е лишен от своите традиционни функционалности, но е натоварен с нови културни стойности и значения, специфични за музейната среда (по Мишкова 2013: 55 и цитираната там литература).

[6] Традиционно, в специализираната музеоложка литература, музейните наративи се разглеждат в три основни аспекта, а именно: **лингвистичен** – музейният наратив като собствено наративен конструкт, който може да се анализира от гледна точка на неговата сюжетност; **семиотичен** – музейният наратив като означаваща система, вписана в мнемотичната система на обществото и **перфомативен** – музейният наратив не само като разказ, но и като действие сам по себе си (по Казаларска 2010: 14).

тафилната[7] реалност в повечето европейски държави номинал, трилевката се оказва сред онези „по-специални“ експонати от специализираните колекции на РИМ – Монтана, които чрез изследователските търсения на музейните специалисти „проговарят“, разказвайки „интересни и увлекателни истории“.

Изложената трилевка в РИМ – Монтана е инвентирана под № 2629/$_{16}$ в Основния фонд (ОФ) на отдел „Най-нова история“ през 2004 г. Постъпва в музея заедно с други купюри на български книжни пари от различни емисии и с различни номинали – цялата нотафилна колекция, емисия 1951 г., е дарение от Теодоси Антонов, известен местен скулптор и писател[8].

Въпреки че числото „три“ е със силна семантична натовареност в митопоетическите системи на много народи, то остава рядко срещано като паричен номинал. Разгледано в подобна тематична плоскост, не изненадва недоумението на повечето представители на тогавашните професионални банкови среди в България, с което те посрещат купюрата[9] на държавния съкровищен билет от 3 лева. От 2018 г., трите лева нацяло продължават да предизвиква учудване и сред част от посетителите в експозиционните пространства на РИМ – Монтана.

Превърнала се в обект на научен интерес като любопитен артефакт[10], 3 левовата банкнота предпоставя появата на немалко питания. С оглед на използваните тук изследователски методи – компаративен[11], клиометричен и контент анализ – тези питания са сведени до отговори на добре познатата Ласуелова схема от въпроси: Кой? Кога? Къде? Как? Защо?

Така, от налични научни публикации разбираме, че единствената досега в българската история банкнота[12] с номинална стойност 3 лева, е отпечатана в Московската печатница за ценни книжа „Гознак“[13]. Влиза в обращение на 12 май 1952 г. и е законно платежно средство в Народна република България (НРБ) до 31 март 1962 г. (Христов 2005: 150, 155).

Накратко, описанието на трилевката е следното:

Хоризонтален формат с размери 120/60 мм.

---

[7] Все още съществуват редица спорни пунктове при използването на специализираната историографска терминология, като в случая не е наличен консенсус във връзка с наименованието, което би следвало да носи колекционирането на книжни парични знаци – „бонистика“ или „нотафилия“. Бонистиката се смята за помощна историческа дисциплина, изучаваща банкнотите (като антоним на нумизматика – с основен обект на изследване – монетите). В речникова статия значението на лексемата „бонистика“ (от фр.) е обяснена като „спомагателна историческа наука, която се занимава с книжните парични знаци и бонове като исторически документи (Милев и др. 1970: 118). От друга страна, в част от специализираните изследвания се прави по-детайлно разграничение и като „бонисти“ са определени „колекционерите на акции, облигации, чекове и други ценни книжа“, а дефиницията на „нотафилия“ е „наука, занимаваща се с изучаването, съхраняването и колекционирането на стари книжни пари“ (Христов, 2005: 9).

[8] Банкноти, емисия 1951 г. В обращение от 1952 г. до 1962 г. Колекция на РИМ – Монтана. Тематичен панел „Паричното обращение през вековете“, Експозиционна зала (ул. „Граф Игнатиев“ № 3).

[9] Купюра – с този термин с означава един екземпляр от книжните пари (Христов 2005: 10).

[10] De facto „използваният исторически източник“ е предмет, а не документ. Следователно предложения музеоложки анализ се основава на специализирани научни публикации, представящи различни аспекти от историята на банковото дело в България, предпоставена от обществено-политическото развитие на страната през съответен хронологически период – в конкретния случай – началото на 50-те години на миналия XX век.

[11] Използвани са индуктивни и дедуктивни сравнения в диахронен план.

[12] Етимологията на лексемата „банкнота“ показва, че не съществуват пречки да се употребява за означаване на трите лева, независимо от поясняващия надпис върху купюрите „държавен съкровищен билет“. „Банкнота“ идва от английското „bank note“ (букв. банкова бележка, банков знак), с основно значение в БКЕ „книжен паричен знак“ (Милев и др. 1970: 102).

[13] Гознак (Главное управление производством государственых знаков, монет и орденов) е съветският монетен двор, който обезпечава паричното обращение в СССР и други социалистически страни, попаднали в съветската сфера на влияние след края на ВСВ. През 1919 г. предприятието е преместено в Москва.

Лицева страна: Отдясно е разположен държавният герб, срещу него изображение на цифрата „3“ в орнамент. Между двете изображения надпис „Държавен съкровищен билет“, в бялото поле – осемлъчен орнамент с букви „БНБ“. Сериен номер БЕ 885063.

Обратна страна: В средата – изображение на две ръце със сърп и чук, над тях текст „три лева“. В лявата и дясната страна винетки с цифрата „3“. Следва по средата, цитираният по-горе надпис с двете правописни грешки, представящ банкнотата като законно платежно средство с необходимите обезпечения – „Държавният съкровищен билет е обеспечен с всички имущества на Народна република България и е задължително приемането му от всички учреждения, предприятия и лица по отбелязаната стойност“. Налично е обичайното предупреждения, криминализиращо фалшифицирането на ценни книжа: „За подправка виновните се наказват по закона“. В бялото поле е отпечатан орнамент с цифра „3“ (Христов 2005: 151). Използвани са цветове с различни нюанси – зелен, син, оранжев, серийният номер е в яркочервено **(Обр. 1 и 1а)**.

Трилевовата банкнота е в тираж от 500 000 000. Всички серийни номера са шестцифрени, с по две главни букви пред тях.

Използван е воден знак с многократно повтарящи се букви „БНБ“ и кръстосани сърп и чук (по Христов 2005: 149).

Трилевката, както и всички останали банкноти от емисия 1951 г. са отпечатани в СССР[14]. Номиналът, мястото на „производство“ и дизайнът на банкнотата от 3 лева са сред очевидните доказателства на ясно откроима тенденция – всеобхватна съветизация във всяка една сфера от обществено-политическия, икономическия и просветно-културния живот в НРБ.

Оказва се, че най-нетипичното за паричното обращение в България – номиналът – е вече наложила се тенденция в СССР. Там първите банкноти от 3 рубли се появяват през 1922 г.[15], заедно с „банкови билети“ от 3 червонца[16], емитирани от болшевишкото правителство през 1922 г. в условията на тежка инфлация.

Идейните пропагандни внушения с явно съветски влияние са налице при всички български банкноти от емисия 1951 г. Например, при държавните съкровищни билети от един лев, три лева и пет лева (**Обр. 2 и 2а**), се набива в очи типичната интернационална „пролетарска символика“ с широко приложение в СССР – петолъчката и двете ръце, държащи сърп и чук.

---

[14] Монетният двор към БНБ започва да работи през 1952 г., но специализирана печатница за ценни книжа функционира от 1994 г., Първо се печатат бандероли, а след 1996 – различните емисии банкноти, които са официално платежно средство в република България. Печатница на БНБ. АД. Официален сайт <https://www.bnbprint.com/istoriya-misiya/> (достъпен 24 януари, 2020).

[15] Банкноти с номинал 3 рубли са отпечатани в парични емисии на СССР от 1924 г., 1925 г., 1934 г., 1938 г., 1947 г., 1961 г. и 1991 г. За конкретни изображения и подробни описания виж напр. отделните рубрики в специализирания сайт Деньги России – от истоков до современности <https://www.russian-money.ru/museum/> (достъпен 18 април, 2020).

[16] Обикновено се сочи, че наименованието „червонец“ идва от простонародното наименование за златна монета. Първите „червонци“ се появяват още при Петър I, но без да имат собствен номинал, а впоследствие „червонец“ започват да наричат всяка златна монета без значение от нейния номинал. Разчитайки на доверието в „червонците“, болшевиките емитират първата серия от „банкови билети“ носеща това наименование и номинали 1, 3, 5, 10, 25, 50 и 100 червонеца. За разлика от рублите червонците не само са с едностранен печат (по подобие на британския фунт), но са и обезпечетени със злато. За повече подробности виж: Деньги России – от истоков до современности 3 червонца 1922 года. Описание, стоимость, разновидности на <https://www.russian-money.ru/banknotes/sssr/chervoncy/3-chervonca-1922--168> (достъпен 18 април, 2020).

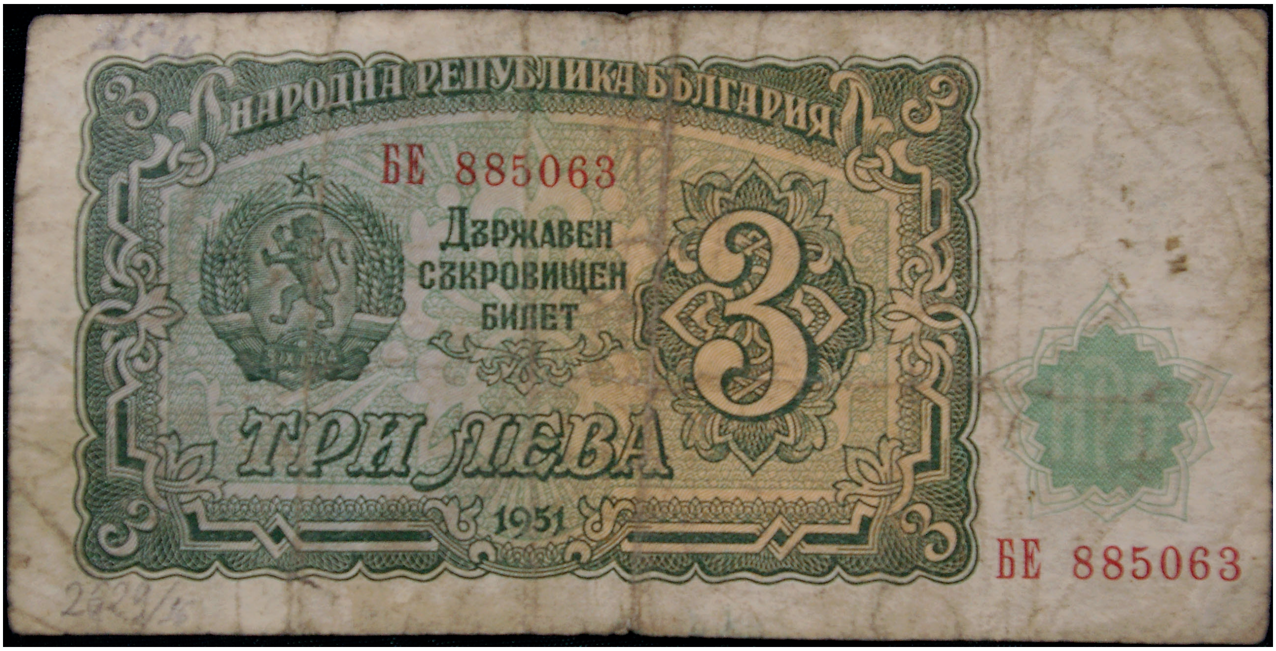
НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ
БЕ 885063
ДЪРЖАВЕН СЪКРОВИЩЕН БИЛЕТ
3
ТРИ ЛЕВА
1951
БЕ 885063
2629/16

Обр. 1. *Банкнота от 3 лева, емисия 1951 г. – аверс (Инв. № 2629/16, ОФ – ННИ)*

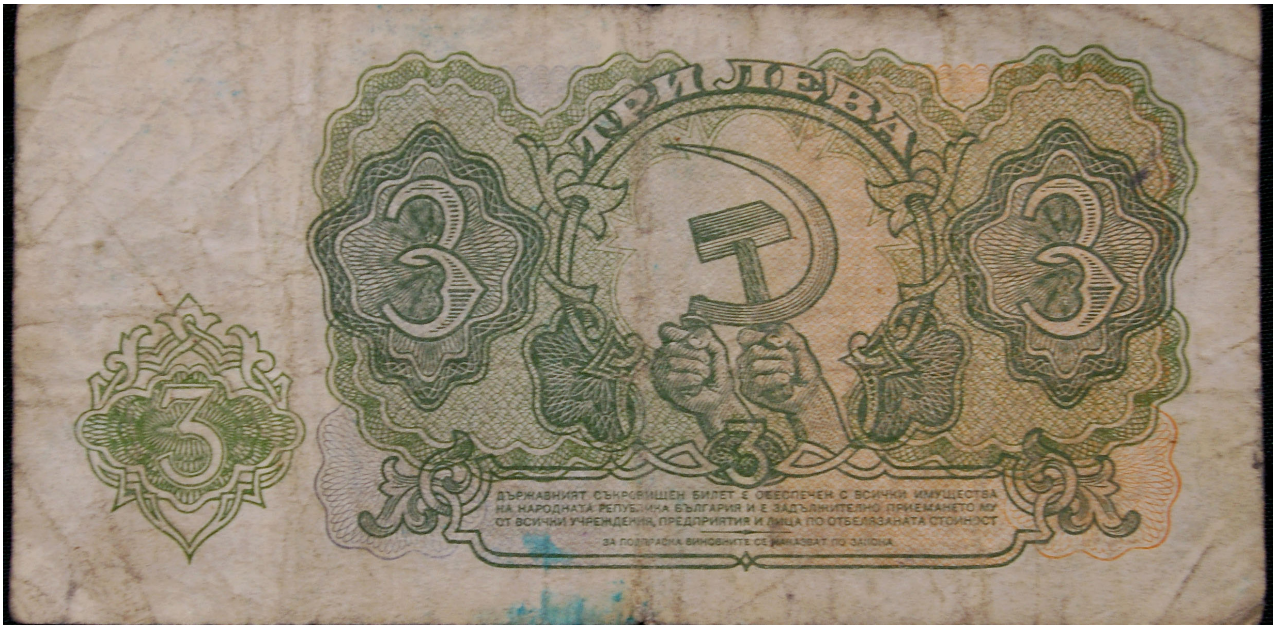
ТРИ ЛЕВА
3
3
3
ДЪРЖАВНИЯТ СЪКРОВИЩЕН БИЛЕТ Е ОБЕСПЕЧЕН С ВСИЧКИ ИМУЩЕСТВА НА НАРОДНАТА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ И Е ЗАДЪЛЖИТЕЛНО ПРИЕМАНЕТО МУ ОТ ВСИЧКИ УЧРЕЖДЕНИЯ, ПРЕДПРИЯТИЯ И ЛИЦА ПО ОТБЕЛЯЗАНАТА СТОЙНОСТ
ЗА ПОДПРАВКА ВИНОВНИТЕ СЕ НАКАЗВАТ ПО ЗАКОНА

Обр. 1а. *Банкнота от 3 лева, емисия 1951 г. – реверс (Инв. № 2629/16, ОФ – ННИ)*

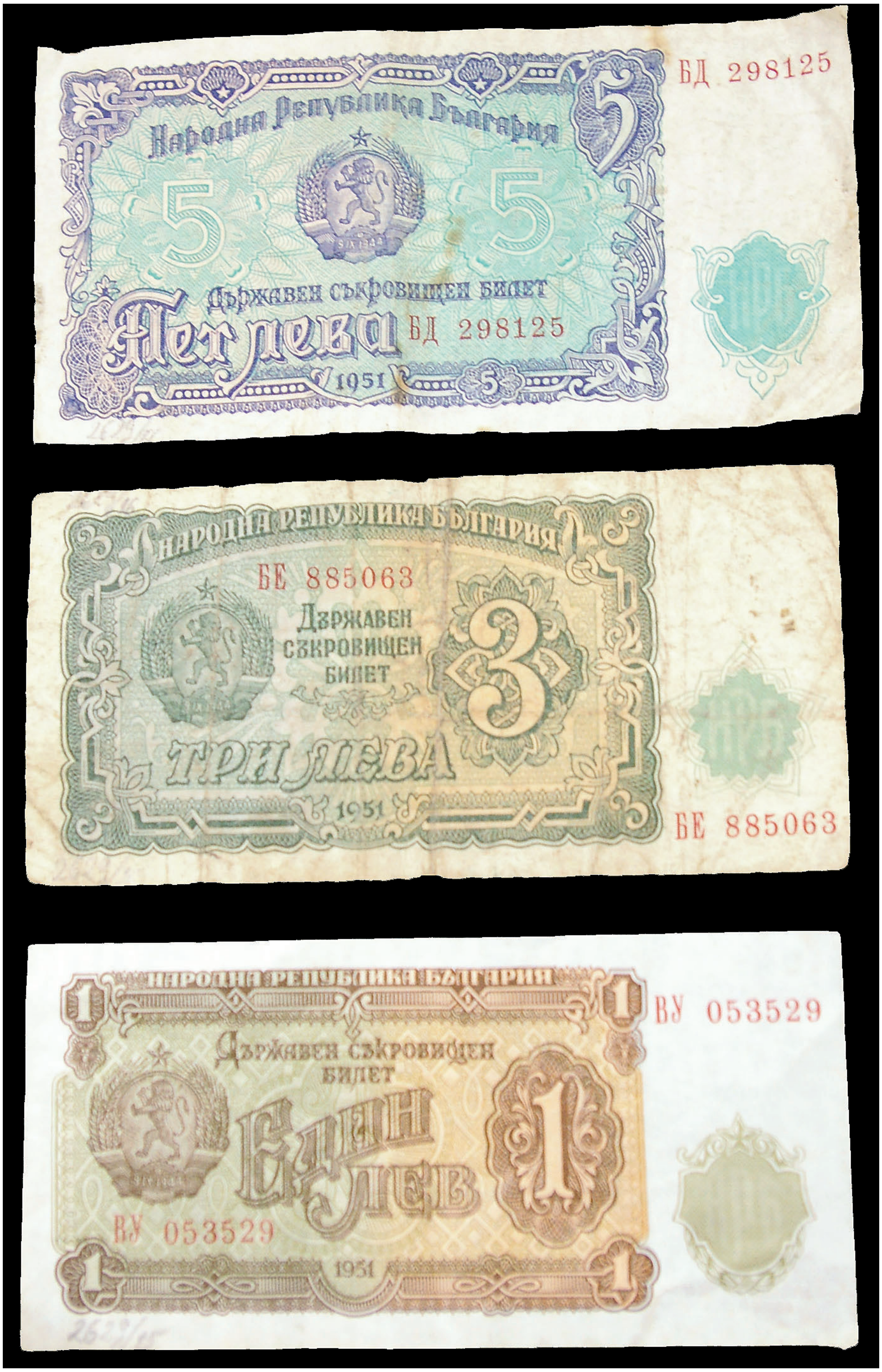
БД 298125
Народна Република България
5
5
5
Държавен съкровищен билет
Пет лева
БД 298125
1951
5
Народна Република България
БЕ 885063
Държавен съкровищен билет
3
Три лева
1951
БЕ 885063
Народна Република България
ВУ 053529
Държавен съкровищен билет
1
Един лев
ВУ 053529
1951
1
1
1

Обр. 2. *Държавни съкровищни билети – 1 лев, 3 лева и 5 лева, емисия 1951 г. – аверс (Инв. № 2629/15, Инв. № 2629/16, Инв. № 2629/17, ОФ – ННИ)*

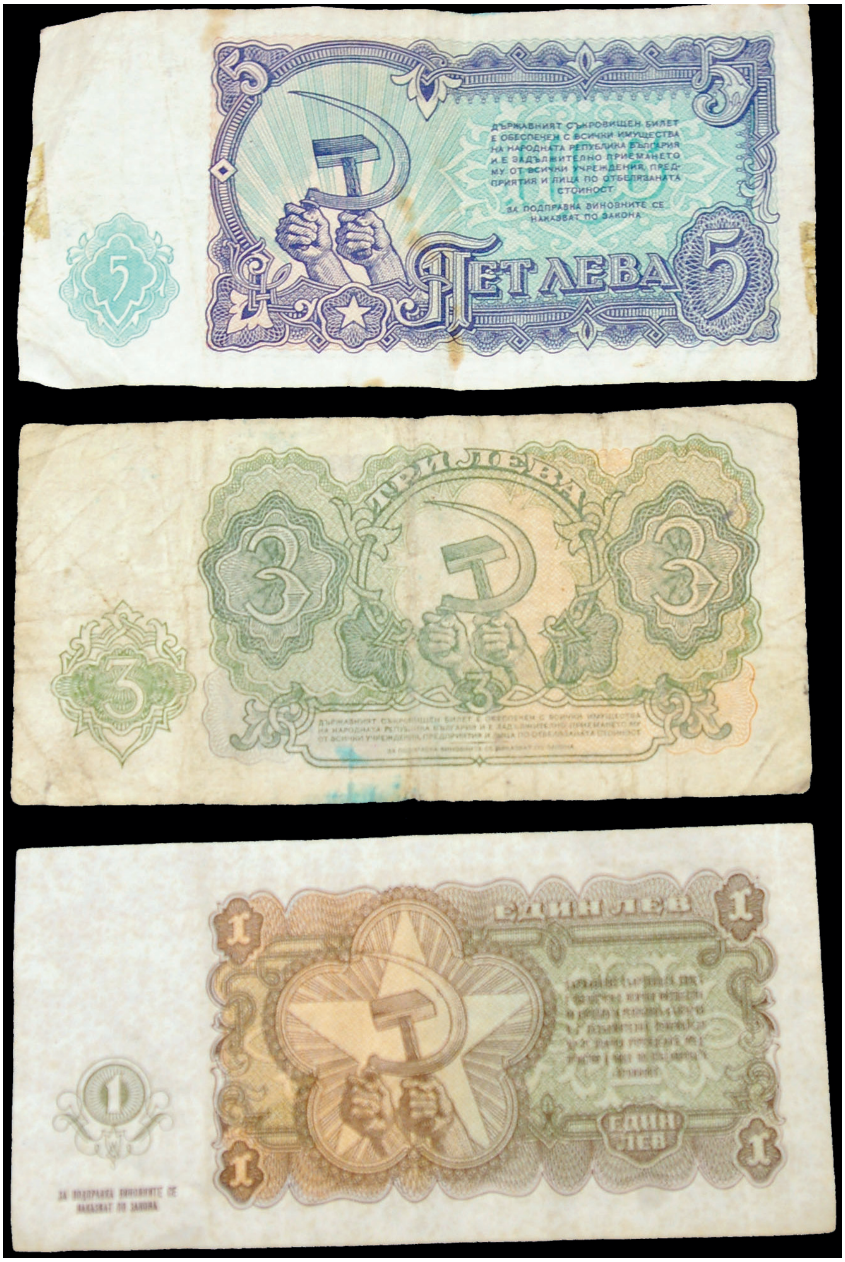

Обр. 2а. *Държавни съкровищни билети, емисия 1951 г. – 1 лев, 3 лева и 5 лева, емисия 1951 г. – реверс (Инв. № 2629/15, Инв. № 2629/16, Инв. № 2629/17, ОФ – ННИ)*

На лицевата страна на всички останали банкноти от същата емисия – 10 лева, 25 лева (също нетипичен за българската действителност номинал)[17], 50 лева, 100 лева, 200 лева (**Обр. 3** и **Обр. 3а)** и невлезлите в обращение 500 лева – е отпечатан портрет на Георги Димитров. Изображенията от обратната страна на купюрите също могат да се наредят сред класическите образци на социалистическия реализъм – като изображения, нотафилни наименования и респ. като носени идейни внушения.

---

[17] Банкнота от 25 лева (с Инв № 2629/$_{19}$) е включена в същия тематичен панел от експозицията на РИМ-Монтана. Тук отново могат да се направят паралели със съветските 25 рубли нацяло.

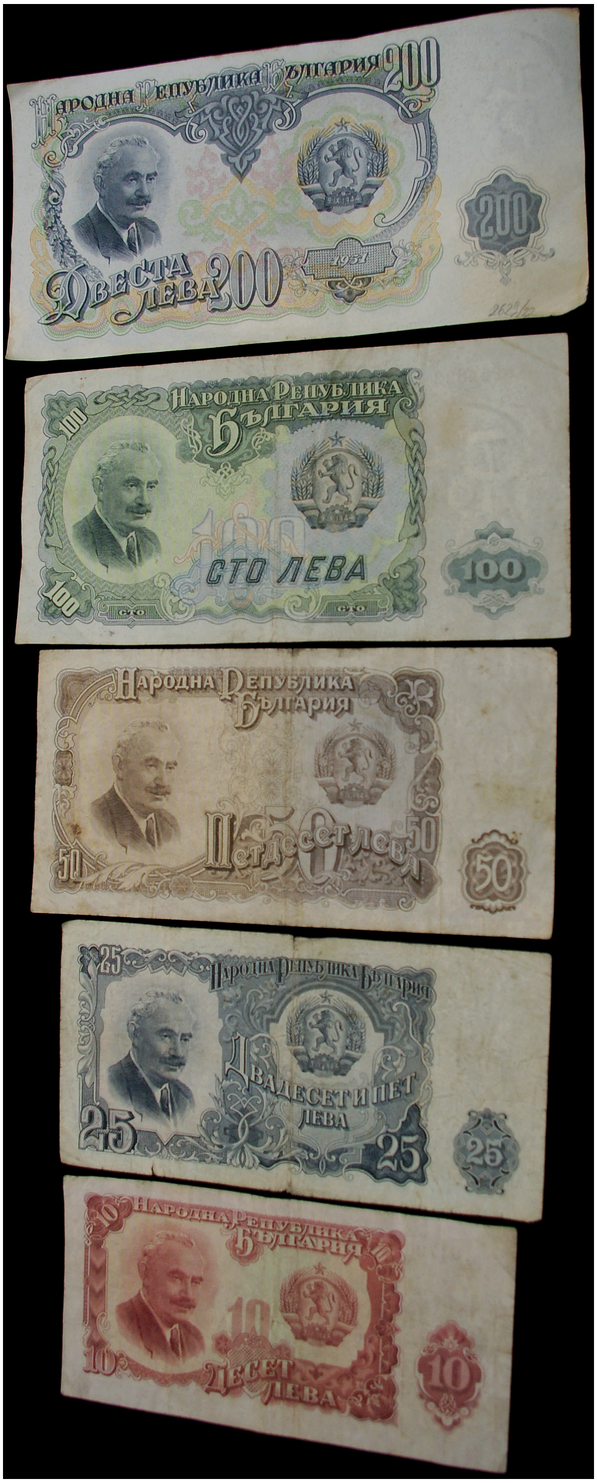
Народна Република България
Двеста лева
200
Сто лева
100
Петдесет лева
50
Двадесет и пет лева
25
Десет лева
10

Обр. 3. *Банкноти от 10 лева, 25 лева, 50 лева, 100 лева, 200 лева, емисия 1951 г. – аверс (Инв. № 2629/18, Инв. № 2629/19, Инв. № 2629/20, Инв. № 2629/21, Инв. № 2629/22, ОФ – ННИ)*

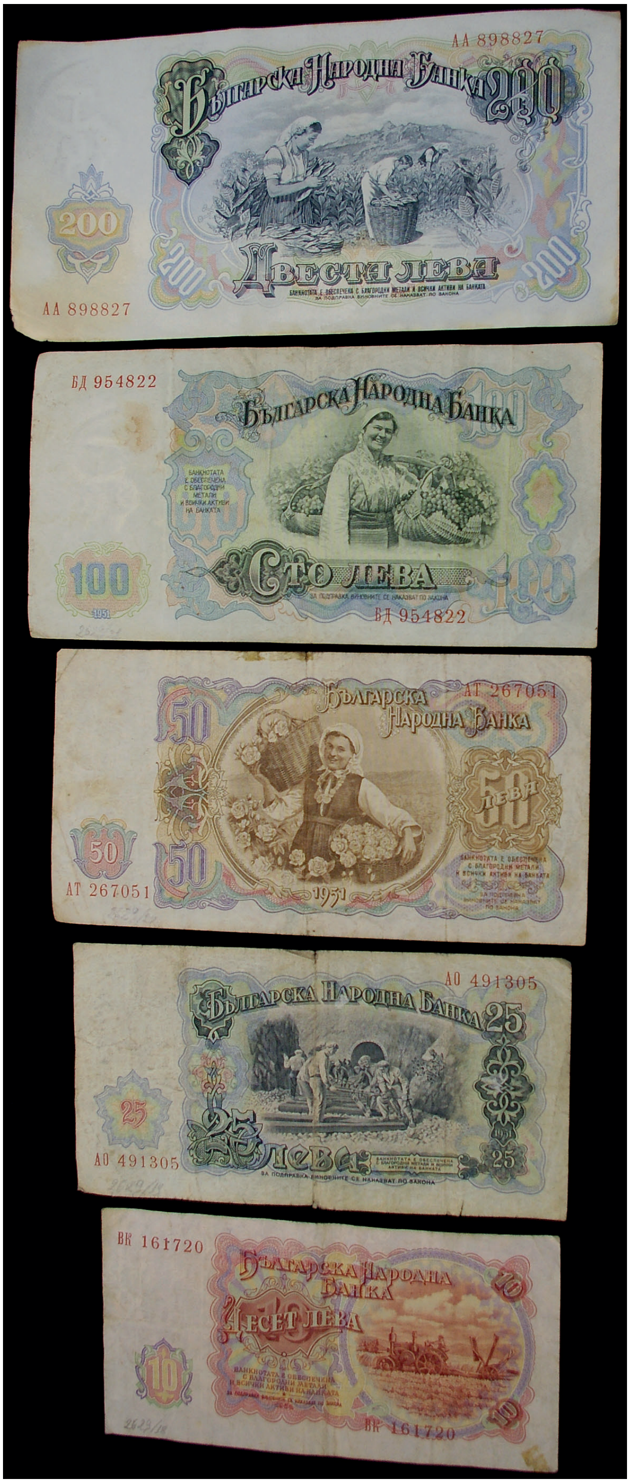
Българска Народна Банка
АА 898827
Двеста лева
БД 954822
Сто лева
АТ 267051
АО 491305
ВК 161720
Десет лева

Обр. 3а. *Банкноти от 10 лева, 25 лева, 50 лева, 100 лева, 200 лева, емисия 1951 г. – реверс (Инв. № 2629/18, Инв. № 2629/19, Инв. № 2629/20, Инв. № 2629/21, Инв. № 2629/22, ОФ – ННИ)*

Това са банкноти с[18]:

Табл. 1. *Парична реформа 1952 г. нови купюри*

Номинал	Наименование	Изображения на обратната страна	Тираж
10 лева	„Тракторист“	Тракторист в полето, нарисуван в кръгла рамка	85 000 000
25 лева	„Бригадири“	Картина с нарисувани бригадири, полагащи ж.п. линия	45 000 000
50 лева	„Розоберачка“	В кръгла рамка, в средата, е нарисувано момиче в народна носия, с огърлица от монети, което държи две кошници, пълни с рози	25 000 000
100 лева	„Гроздоберачка“	Снимка на момиче в народна носия, носеща на кобилица препълнени кошници, по време на гроздобер	10 100 000
200 лева	„Тютюноберачи“	В средата – картина на берачи на тютюн	3 500 000
500 лева	„Бели Искър“	В средата – изображение на язовир „Бели Искър“ и неговата подпорна стена	не влиза в обръщение

Тъй като в СССР, а респ. и в НР България, авторските права не са на особена почит, няма данни кои са конкретните автори на художествените проекти на всички банкноти от емисия 1951 г. Според неколкократно цитирания К. Н. Христов, те се приемат за „дело на целия художествен екип на „Гознак“. Известно е само, че гравюрата за портрета на Георги Димитров е от С. Аферов, а сниманата гроздоберачка върху обратната страна на 100-левовата банкнота е Софка Ковачева от гр. Лясковец. Нейната снимка е направена от софийския фотограф Димитър Кацев и през 1937 г. е използвана в рекламно изображение на Пловдивския панаир. През 1952 г., Софка е разпозната върху новите сто лева, благодарение на в-к „Работническо дело“, в чийто пореден брой са публикувани образци на отпечатаните през 1951 г. нови български парични знаци (по Христов 2005: 150, 153).

Малцина знаят, че трилевовата банкнота има своеобразен монетен аналог – 3 стотинки, също емисия 1951 г. Върху аверса на монетата е гравиран житен клас, означени са номинал и емисия. На реверса е изобразен тогавашния български герб, заобиколен с надпис „Народна република България“. Монетите с номинал 3 стотинки са изработени от бронз, с диаметър 19 мм, назъбен гурт (край) и тегло 2,4 г. Общият им тираж не е уточнен (Монев 2019: 19).

Пълната зависимост на НБР от СССР получава пореден фактически израз в привързването на българския лев към съветската рубла – съотношението е 1,70 лв. за една рубла. В тази връзка е определено и златното съдържание на лева в размер на 0,130687 г. чисто злато (В. Капитал, 3 юли 1999, Паричните реформи след 1944 г.)[19].

---

[18] Синтезираната информация в цялата таблица е въз основа на Христов 2005: 153 – 154.

[19] <https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/1999/07/03/251044_parichnite_reformi_sled_1944_g/> (достъпен 18 април, 2020)

Същевременно анализатори са категорични, че независимо от привеждането на златното съдържание на лева в съответствие с това на рублата, въпросният „златен стандарт"[20] е чисто формален и няма никакво отношение към конвентируемостта на тези валути.

Едва ли би предизвикала нечие учудване и поредната проява на всеобхватната съветизация в началото на 50-те години – рублата вече е изместила долара в балансирането на клиринговите плащания между социалистическите страни.

Логично, втората по ред парична реформа в НРБ е възложена на БНБ, като обмяната се извършва в изключително кратък срок – от 12 до 15 май 1952 г. Наличните пари в обращение, притежавани от гражданите, са обменени в съотношение 100 стари лева за един нов, тоест 100:1. Банкноти и монети от емисия 1947 г., непредявени за обмяна в установения (de facto тридневен) срок, са анулирани и губят платежната си сила (по Христов 2005: 155).

Иначе официално обявеният обменителен курс през 1952 г. в НРБ е 100:4 (100 стари лева срещу 4 нови лева) и по този начин са преизчислени всички парични средства и активи на държавните и кооперативните предприятия, учреждения и организации. По същия начин – 100:4 – са определени заплатите, възнагражденията, пенсиите и стипендиите (История на Народна република България 2009: 285). Идентично е преизчислението (100:4) при всички цени и тарифи от 12 май 1952 г. в НРБ (Христов 2005: 155).

Едновременно с обмяната на парите, и съпътстващите ги преизчисления на цени и активи, са преоценени влоговете и текущите сметки на населението в спестовните каси и банките. Това става по специална схема[21] (**Таблица 2**).

Паричните средства на частните търговски и промишлени предприятия, намиращи се в кредитни учреждения, също са преоценени.

---

[20] С понятието „златен стандарт" най-общо се означава парична система, при която основната парична единица на страната се измерва с точно количество злато. Хартиените пари могат да се разменят срещу злато, благородният метал се внася и изнася свободно, а обменните курсове между страните се определят от стойността на парите им в злато. Британската империя въвежда първа златния стандарт през 1816 г., а до началото на XX век е последвана от всички по-големи страни. (Саздов и др.: 189).

До началото на ПСВ „златният стандарт" работи добре, но военновременната обстановка и особено Световната икономическа криза (1929 – 1934) водят до драстични промени с отрицателен знак. Великобритания се отказва от златния стандарт през 1931 г., САЩ – през 1933 г. Приема се, че последните „остатъци" от обезпечаването на долара със злато са премахнати през 1971 г., когато са въведени т.нар. „фиатни пари". Фиатните пари са установени с правителствено постановление и не са конвертируеми в нещо друго (напр. злато), не притежават и фиксирана стойност (Какво представлява златният стандарт <https://profit.bg/investitsii-abv/kakvo-predstavlyava-zlatniyat-standart/> (достъпен 18 април, 2020).

В част от специализираната литература се разграничават два основни типа златен стандарт: класически златен стандарт и обменен златен стандарт. При класическия златен стандарт всяка валута е свързана със златото при определен курс, което задължава централната банка да притежава като резерви съответното количесво злато за всяка парична единица, която емитира. При обменния златен стандарт валутата на дадена страна не е обезпечена директно чрез златото, а чрез валутата на друга държава, като втората валута е свързана с благороден метал. Класически пример за приложението на обменния златен стандарт е конференцията в Бретън Уудс, след провеждането на която много страни по света започват да използват щатския долар като обезпечение на валутата си, а доларът е бил обезпечен със злато. (по Финансов речник – Златен стандарт на <https://credirect.bg/finansov-rechnik/zlaten-standart> (достъпен 18 април, 2020).

[21] Таблицата е изготвена въз основа на данните, дадени от Христов 2005: 155.

Таблица 2. *Парична реформа 1952 г. преоценяване на влогове и текущи сметки на населението.*

Вид на влога	Размер	Съотношение
Специален: работнически, детски, сирашки, ученически	До 50 000 лв.	100:4
	От 50001 до 100 000 лв	100:3
	Над 100 001 лв.	100:2
Спестовно-жилищен	До 200 000 лв.	100:3
	Над 200 001 лв.	100:2
Всички останали влогове без посочените по горе видове	До 50 000 лв.	100:3
	От 50 0001 до 100 000 лв.	100:2

За сумите, необходими за нормалната дейност на предприятията, които не превишават размера на изплатените заплати за изтеклия месец – съотношението е 100:4, а над този размер 100:1. Сметките, които са блокирани по време на национализацията и се намират в кредитно учреждение, са преоценени в съотношение 200:1 и са зачислени като приход в държавния бюджет (Христов 2005: 155).

Според специалисти по темата, поредната обмяна на парите в България от 1952 г. (след 9 септември 1944 г. е втора по ред след първата от 1947 г.), цели да преодолее появилата се инфлация. Инфлационните процеси са факт, независимо от нежеланието на управляващите комунисти да признаят развитието им в социалистическа планова икономика. Финансовите проблеми на режима „по традиция“ продължават да се решават за сметка на населението (Знеполски и др. 2009: 285).

Безспорно, началото на 50-те години е белязано от огромни трансформации в българската икономика – започналото изграждане на непозната дотогава по своя обхват и съдържание индустриална база променя радикално структурата на българското национално стопанство. По официални данни, през 1952 г. промишленото производство в България надвишава над 4 пъти своето довоенно равнище, като засиленото развитие на тежката промишленост[22] остава възможно единствено чрез внос на енергийни източници и суровини отвън (главно от СССР). Построени са големи топлоцентрали край София, Перник, Димитровград, появяват се крупни индустриални обекти като металургичният завод в Перник и химическият комбинат в Димитровград. Изградени са множество язовири и водоснабдителни системи, разширен е обхватът на рудодобива и минното дело (Знеполски и др. 2009: 280). Новите реалии в променяща се аграрна България, резултат от опитите за нейната трансформация в индустриална сила под диктата на управляващата БКП, са получили своето поредно логично отражение в изображенията върху новата емисия банкноти от 1951 г.

Същевременно, НРБ подобно на останалите държави, попаднали в съветската сфера на влияние, отказва финансова помощ по плана „Маршал“, но не разполага с достатъчно собствени капитали за развитие на широко мащабни енергоемки промишлени производства (Знеполски и др. 2009: 280). Изход е потърсен във външно кредитиране от т.нар. „народодемократични държави“ (СССР и източноевропейските му сателити) и в емитирането на вътрешни заеми. През 1951 г. и 1952 г. са емитирани два нови вътрешни заема, официално обявени като „Заеми за развитие на народното стопанство“[23]. По линия на тези два вътрешни заема, от населението са събрани над 973 млн. лева или над 24 млрд. стари лева[24] (Знеполски и др. 2009: 283).

---

[22] Това не е случайно, предвид разсъжденията на Й. В. Сталин, че основна предпоставка за задоволяване на жизнените потребности на населението е производството на средства на производство, с които да бъдат произведени стоки за потребление. Така, според неговата логика, приоритетното развитие на тежкото машиностроене в една държава предполага развитие на леката промишленост в нея, респ. производството на собствени машини ще направи възможно производството на храни, дрехи, обувки, стоки за бита. Автаркичният начин на мислене остава характерен за тоталитарните режими от първата половина на XX век.

Паричната реформа от 1952 г., се осъществява не само в условията на висок трудов ентусиазъм, подхранван щедро от официалната пропаганда и засилено изграждане на нови производствени мощности. Началото на 50-те години е време на продължаващи репресии и монтирани процеси от сталинистки тип, на драстично нисък жизнен стандарт. Още в началото на 50-те години на XX век, в българската икономика са налице сериозни проблеми и деформации, предизвикани не само от ускорените темпове на икономическо развитие, но и от липсата на пазарни механизми.

През 1953 г., според редица анализатори, българската планова икономика вече е в състояние на криза. Натрупани са „огромни, свръхнормативни запаси при търговките, производствените и други предприятия“, резултат от „залагането на количествени показатели при изпълнението на плана“, плюс стремеж за преизпълнението му. Голяма част от тези запаси са дефектни или демодирани стоки, които никой не иска да купи. Увеличава се взаимната задлъжнялост между предприятията, блокирани са оборотните им средства и получени банкови кредити. Нарастват кражбите в селските кооперации. Д. Вачков изчислява, че загубите за националното стопанство, включващи „свръх запаси, отклонени средства, начети, злоупотреби и кражби, възлизат на над 2 386 млн. лева“ (Знеполски и др. 2009: 284 – 285).

Според същия автор „Фактът, че има натрупани огромни запаси, които не се реализират и същевременно се отбелязва значително нарастване на кражбите, свидетелства за сериозен спад на покупателната способност на населението, особено на селското. То е пряк резултат от мащабната инвестиционна политика на правителството, чиито основни тежести са прехвърлени върху обикновените граждани“ (Знеполски и др. 2009: 285).

Сред тези основни тежести е и паричната реформа от 1952 г., чийто пряк „продукт“ е поставената в музейна витрина трилевка, препращаща към сложно и противоречиво време от историческото развитие на България. Именно това бе и основната цел на авторите на настоящата публикация – не просто да представят резултатите от нормативно задължителната научна „обработка“ на пореден музеен предмет, а да стимулират по-голям интерес към изучаването на движимото и недвижимо културно наследство, съхранявано в българските музеи, което да спомогне за неговото опазване и популяризиране в бъдеще.

---

[23] Практиката на вътрешните държавни заеми датира от 1926 г., но до началото на ВСВ не се радва на особена популярност и интерес сред българското население. След това, в периода 1945 – 1955 г., част от заплатите на работещите в България са давани под формата на облигации. Частични лихви по тези облигации са изплащани, но никога не се е стигнало до погасяване на главницата от държавата. Така, вътрешните заеми в НР България, официално обявени като доброволни, реално са били превърнати в задължителни. (Виж Съев 2011: <https://duma.bg/?go=news&p=detail&nodeId=18325> (достъпен 18 април, 2020).

[24] След дълга работа в Архива на БНБ и ЦДА, и поредица от съпоставки на обменни курсове и подробни математически изчисления, Д. Вачков твърди, че постъпленията от вътрешните заеми през 1951 г. и 1952 г. (около 85 млн. долара) почти се изравняват с получените суми от външни заеми (около 100 млн. долара) (Иванов, Вачков 2009: 88).

Използвана литература (References)

Знеполски и др. 2009: Ивайло Знеполски, Александър Везенков, Даниел Вачков, Даниела Колева, Иван Еленков. Мартин Иванов, Михаил Груев, Момчил Методиев, Николай Вуков, Петя Кабакчиева, Пламен Дойнов, Румен Даскалов, Чавдар Маринов. *История на Народна република България. Режимът и обществото.* Под общата редакция на Ивайло Знеполски. София: Ciela, 2009 [Ivaylo Znepolski, Aleksandar Vezenkov, Daniel Vachkov, Daniela Koleva, Ivan Elenkov. Martin Ivanov, Mihail Gruev, Momchil Metodiev, Nikolay Vukov, Petya Kabakchieva, Plamen Doynov, Rumen Daskalov, Chavdar Marinov. *Istoria na Narodna republika Bulgaria. Rezhimat i obshtestvoto.* Pod obshtata redaktsia na Ivaylo Znepolski. Sofia: Ciela, 2009.]

Иванов, Вачков 2009: Мартин Иванов, Даниел Вачков. *История на външния държавен дълг на България 1878 – 1990. Трета част. Външният дълг на България през периода на комунизма 1945 – 1990.* София: Българска народна банка, 2009 [Martin Ivanov, Daniel Vachkov. *Istoria na vanshnia darzhaven dalg na Bulgaria 1878 – 1990. Treta chast. Vanshniyat dalg na Bulgaria prez perioda na komunizma 1945 – 1990.* Sofia: Balgarska narodna banka, 2009.]

Милев и др. 1970: Александър Милев, Йордан Братков, Божил Николов. *Речник на чуждите думи в българския език.* Трето преработено и допълнено издание. София: Наука и изкуство, 1970. [Aleksandar Milev, Yordan Bratkov, Bozhil Nikolov. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskia ezik.* Treto preraboteno i dopalneno izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo, 1970].

Мишкова 2013: Иглика Мишкова. Експозицията като медия, Музей 4.0 и етнографската презентация в България. – В: *Виж кой говори. Комуникационни и интерпретационни модели в музея.* София, 2014, 55 – 61. [Iglika Mishkova. Ekspozitsiyata kato media, Muzey 4.0 i etnografskata prezentatsia v Bulgaria. – V: *Vizh koy govori. Komunikatsionni i interpretatsionni modeli v muzeya.* Sofia, 2014, 55 – 61.]

Монев 2019: Димитър Монев. *Каталог на българските монети*. София: БУЛФИЛА, 2019 [Dimitar Monev. *Katalog na bagarskite moneti.* Sofia: BULFILA, 2019.]

Казаларска 2010: Светла Казаларска. *Памет и история в музея: музеефикация на комунизма в Централна и Източна Европа след 1989 година.* Автореферат на дисертация за присъждане на ОНС „доктор“. СУ „Св. Климент Охридски“. София: 2010 [Svetla Kazalarska. *Pamet i istoria v muzeya: muzeefikatsia na komunizma v Tsentralna i Iztochna Evropa sled 1989 godina.* Avtoreferat na disertatsia za prisazhdane na ONS „doktor“. SU „Sv. Kliment Ohridski“. Sofia: 2010.]

Саздов и др. 2005: Димитър Саздов, Андрей Пантев, Вера Кацаркова, Иван Стоянов, Людмил Спасов, Илка Петрова, Неделчо Неделчев, Владимир Мигев, Неделчо Колев, Снежана Любенова, Евгени Костов, Байко Байков, Лиляна Велева, Маргарита Маринова, Мариана Друмева, Марко Димитров, Пенчо Д. Пенчев. *История на националното и световното стопанство.* Второ преработено и допълнено издание. София: Университетско издателство „Стопанство“, 2005. [Dimitar Sazdov, Andrey Pantev, Vera Katsarkova, Ivan Stoyanov, Lyudmil Spasov, Ilka Petrova, Nedelcho Nedelchev, Vladimir Migev, Nedelcho Kolev, Snezhana Lyubenova, Evgeni Kostov, Bayko Baykov, Lilyana Veleva, Margarita Marinova, Mariana Drumeva, Marko Dimitrov, Pencho D. Penchev. *Istoria na natsionalnoto i svetovnoto stopanstvo.* Vtoro preraboteno i dopalneno izdanie. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Stopanstvo“, 2005.]

Съев 2011: Йордан Съев. Държавата дължи милиарди на гражданите. – *Дума, бр. 176, 11.08.2011.* [Yordan Saev. Darzhavata dalzhi miliardi na grazhdanite. – *Duma*, br. 176, 11.08.2011.]. https://duma.bg/?go=news&p=detail&nodeId=18325 (достъпен 18 април, 2020).

Христов 2005: Костадин Н. Христов. *История на българските книжни пари*. София: Ciela, 2005. [Kostadin N. Hristov. *Istoria na balgarskite knizhni pari*. Sofia: Ciela, 2005.]

Гл. ас. д-р Ваня Иванова,
Регионален исторически музей – Монтана,
ПУ „Паисий Хилендарски“, филиал „Любен Каравелов“ – Кърджали,
vanya_ivanova75@abv.bg

Мариус Георгиев,
Регионален исторически музей – Монтана,
mariusss@abv.bg

Фотографиите са дело на **Иво Иванов**, служител в РИМ – Монтана.

ЕЖЕГОДНА ИЗЛОЖБА „АРХЕОЛОГИЧЕСКО ЛЯТО 2019“

Божидар Драганов, Надежда Кирова-Йовчева

На 02.12.2019 г. в Заседателната зала на ПУ „Паисий Хилендарски“ се състоя откриването на ежегодната изложба „Археологическо лято 2019“. Инициативата за нейното създаване датира още от 1995 г., когато доц. д-р Иван Джамбов, дългогодишен ръководител на катедра „История и археология“, поставя началото на тази традиция.

Изложбата представя част от артефактите, открити по време на археологическия стаж на студентите от специалностите „Археология“ и „История“, проведен през изминалото лято.

През настоящия сезон, катедра „История и археология“ работи в сътрудничество с две от водещите археологически институции в България – РАМ – Пловдив и Центъра по тракология към Института по балканистика.

Студентите от специалност „История“, под ръководството на ас. д-р Надежда Кирова-Йовчева, взеха участие в проучването на епонимния за Пловдив обект – „Форум-север“. Най-представителната част от форумния комплекс на Филипопол се разкопава дълги години от екипа на Мая Мартинова-Кютова и Биляна Груева-Здравчева.

През 1972 г., при разширението на Централна поща в гр. Пловдив е локализиран градският площад на античния Филипопол, най-големият, проучен в България. Откритото пространство (ареата) и прилежащите му съоръжения са заемали площ от осем градски инсули (приблизително 2 – 2,5 ха). Освен ареата, портиците и магазините в южната част на комплекса, северната е доминирана от административни сгради – *булевтерионът*, интерпретиран още и като *одеон*, *градската библиотека* според проучвателя М. Мартинова или *градския архив* (tabularium) според други автори, както и *сградата на съкровищницата*, построена в края на II в. сл. Хр. От източната, южната и западната страна са изградени четириколонни йонийски пропилеи, изпълнени от кърджлийски туф, чрез които площадът е достъпен само за пешеходци. На ареата са открити постаменти за статуи и екседра-трибуна. Агората е не само административен, търговски и религиозен център, но и място за събрания, дебати, празници и т.н. В нейното развитие се очертават четири основни периода, които обхващат времето от нейното създаване (към втората половина/края на I в. пр. Хр.) и се стигне до изоставянето ѝ след средата на V в., процес валиден за всички античнии градски площади.

През 2020 г. ще бъде бе проучен и последният участък от обекта като се очаква в най-скоро време да започне и неговата социализация.

Студентите от специалност „Археология“ участваха в проучването на обект „Църквище“, край с. Драгойново, община Първомай под ръководството на доц. д-р Иво Топалилов и гл. ас. д-р Божидар Драганов. През настоящия сезон бе възстановена практиката ПУ „Паисий Хилендарски“ да проучва археологическото минало в района на с. Драгойново. Началото на тази традиция е поставено още през 2008 г., с проучването на късноантичното укрепление и средновековен манастир в местността „Хасара“.

Раннохристиянският манастир, разкрит в местността „Църквище“, е един от малкото проучени подобни комплекси не само в Тракия, но и в рамките на днешните български земи. Той е от особен интерес, защото когато се изгражда, в началото на V в., във въпросния ареал все още няма ясно установен тип манастирски комплекси по подобие на тези от VI в. и по тази причина проучването му допринася за изследването на еволюцията на „манастирския комплекс” като цяло. За момента са разкрити католикона със северния параклис и преходното помещение от юг, както и част от оградния зид на манастира и сградата, разположена южно от християнския храм. Именно в рамките на последните се проведоха и археологическите проучвания през 2019 г. като продължение на разкопките от 2018 г. При разкопките се установява, че при изграждането на манастирската сграда са били инкорпорирани под различна форма останките от по-ранно светилище, посветено на Тракийския конник и божествата Зевс и Хера. Откритите цели и фрагментирани оброчни плочки, в градежа на проучената в последните археологически сезони базилика, също свидетелстват за наличието на сакрален континуитет.

В изложбата, посветена на археологическия стаж на студентите, бяха представени оброчни плочки, керамични лампи и съдове, монети и елементи от църковна утвар от обектите „Форум-север“ и „Църквище“.

Мая Мартинова-Кютова и доц. д-р Иво Топалилов обобщиха последните данни от проведените археологически разкопки пред студентите от двете специалности, което онагледи резултатите от техните усилия по време на лятната практика.

На откриването на изложбата присъстваха заместник-ректорът на ПУ „Паисий Хилендарски“ – доц. д-р Мария Стоянова, деканът на ФИФ – доц. д-р Красимира Кръстанова, ръководителят на катедра „История и археология“ – доц. д-р Георги Митрев, както и доц. д-р Иван Джамбов – пръв проучвател на обектите в района на с. Драгойново.

Всички присъстващи пожелаха успехи на студентите в бъдещите им археологически начинания.

АГОРАТА НА
ФИЛИПОПОЛ

Обр. 1. *Гл. ас. д-р Божидар Драганов и ас. д-р Надежда Кирова-Йовчева представят резултатите от проведния през 2019 г. археологически стаж на студентите от специалностите „Археология“ и „История“*

Обр. 2. *Витрина с част от откритите артефакти при провеждането на археологическия стаж и студенти, учатвали в него*

ЦЕНТРАЛЕН
ГРАДСКИ
ПЛОЩАД

Обр. 3. *Мая Мартинова-Кютова представя проучванията на обект „Форум-север“ на античния Филипополис*

Обр. 4. *Доц. д-р Иво Топалилов представя проучванията на обект „Църквище“ край с. Драгойново, Първомайско*

АРХЕОЛОГИЯТА И АРХЕОЛОЗИТЕ НА ПЛОВДИВ. ИНТЕРВЮ С МАЯ МАРТИНОВА-КЮТОВА

Росен Г. Иванов

Археолог Мая Мартинова-Кютова е родена в гр. Пловдив. Завършва висшето си образование във Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“ с образователна степен „магистър по история“. Завършва и втора магистратура по археология в Нов български университет – София.

Целият ѝ трудов стаж преминава в Регионален археологически музей – Пловдив.

Научните интереси на археолог Мая Мартинова-Кютова са пряко свързани с градоустройството и архитектурата на Филипопол през елинистическата, римската и късноантичната епохи. Тя е проучвател на значими археологически комплекси в гр. Пловдив, а именно: Агора (комплекса от обществени сгради: Одеон (Булевтерион), Библиотека, Съкровищница), Театър, Стадион, Източна порта, Антична керамична работилница, крепостни стени, жилищни сгради и некрополи.

Автор е на над четиридесет публикации в български и чуждестранни издания.

Взема участие в редица международни конференции.

През 2012 г. печели награда на Министерството на културата „Археолог на годината“, получавайки плакет „Златен грифон“ и грамота за принос в археологическите проучвания.

Как решихте да станете археолог?

Това е съдба. Аз съм родена и израснала в махалата между Бунарджика и Сахат тепе. От малка имах влечение към историята вероятно под влияние на многобройните останки от минали епохи в центъра на Пловдив. След като ме приеха да следвам история, всичко се подреди логично във времето.

Да поговорим за археологията в Пловдив. Как се стигна до решението за разкопки на обект „Форум-север“?

През 1972 г. при разширението на Централна поща в гр. Пловдив е локализиран градският площад на античния град – агората (форумът) на Филипопол. Проучването му се извършва от няколко поколения археолози и до днес. За съжаление, изграждането на ул. „Гладстон“ разсича този важен археологически комплекс и така се оформя обект „Форум-север“, чието проучване започва през 1987 г. Агората е търговският, административният и религиозният център на античния град.

Предполагам, че агората на античния град е с изключително значение за България! Така ли е?

О, да, бих казала, че е с огромно значение. Със своите над 25 дка площ той е най-големият античен площад, разкрит на територията на страната. В южната част е обособена търговска зона – открито площадно пространство, заобиколено от портици и магазини във верижен план от източната, южната и западната страна. Обект „Форум-север“ обхваща северната част на площада и част от комплекса обществени сгради, свързани с управлението на града, неговия културен и религиозен живот. В североизточния ъгъл е Одеонът (Булевтерионът) – сградата, в която е заседавал градският съвет – буле, най-важният орган, с представителни, съвещателни и законодателни функции. По план е малък покрит театър, който освен за административни цели се използва и за камерни музикални, поетични и други прояви. Западно от Одеона е открита градската библиотека. Тя е правоъгълна по план сграда, с мраморен под и вътрешна мраморна обиколна пътека, която осъществявала достъпа до разчленените на ниши вътрешни стени, в които имало дървени стелажи за съхранение на свитъци. По времето на император Комод, в северозападния ъгъл на комплекса е построена Сградата на съкровищата, от която е намерен мраморният архитравен блок с надпис на латински „Aedes thensaurorum“ и част от титулатурата на императора.

Кое е най-важното разкритие на обект „Форум-север“ и какви бяха трудностите?

Обществените сгради, разкрити на обект „Форум-север“ са с висока степен на представителност и монументална мраморна декорация. Съгласно каноните на римското градоустройство те трябва да внушават респект и преклонение към градските и имперски институции. Във връзка с това, съвсем очаквано тук бяха съсредоточени и ние открихме в процеса на археологическо проучване останки от мраморни постаменти с надписи от императорски статуи, както и статуи на видни филипополски граждани, а също и част от афиш за провеждане на гладиаторски борби. Откриха се части от главата и пръстите на бронзова императорска статуя. В една от сградите намерихме полукръгла ниша с мраморен постамент и надпис на старогръцки от статуя на император Комод, издигнат в 187 г. сл. Хр. от тракарха Фулвий Астик. Много е вълнуващо, когато наред с находките с представителен характер се открият малки находки, свързани с бита и душевността на обикновените хора. На обекта открихме амулет, изработен от златно фолио, навито на руло, върху което беше изписан текст на старогръцки език в три реда, с апел към източния бог Баал за защита, здраве и късмет.

Трудности при археологически разкопки, провеждани на територията на един жив град има винаги. При дълго обитаване на едно и също място в продължение на хилядолетия, а и до днес, процесът на проучване е сложен. Необходимо е също да се внимава за съвременните архитектурни и комуникационни структури и съоръжения.

Какво не знаехме за римските и елинистическите жилища на обект „Н. Господинов“?

В края на XX в. се смяташе, че елинистическият град е на Трихълмието, а се развива в низината едва през римската епоха. Разкопките в източното подножие на Небет тепе, по улица „Н. Господинов“ (сега „Митрополит Панарет“) за първи път доказаха, че в низината, източно от Акропола, има културен пласт от елинистическата епоха. Там се разкриха елинистически сгради, които промениха представата за топографските граници на предримското селище. Оказа се, че тракийското селище се развива в низината много преди Филипопол да влезе в пределите на римската провинция Тракия през 45 г. сл. Хр. Има разлика в архитектурата от елинистическата и римската епоха. Елинистическите жилища са по-скромни като градежи, от камък и кирпич. За римската архитектура е характерна монументалността, която внушава респект. В тази зона през Късната античност е изграден комплексът „Източна порта на Филипопол“, запазен със своите значителни останки и до днес. Мраморните колони, внушителната 13 метрова улица и сектори от крепостни зидове и днес създават респект към античното строителство.

Явно е, че Филипопол е бил притегателен център в Античността.

Поради своето значение като голям икономически, стратегически и кръстопътен център Филипопол е притегателен център за много преселници, предимно търговци и занаятчии от Мала Азия. Открити са голямо количество епиграфски паметници, които доказват това. Така например, в подлез „Археологически“ е открита и експонирана сиенитна ара с табела, която рекламира дейността на Луций Криспин Епагатос, стругар от Кападокия.

Избрана библиография

- **Мартинова М., Боспачиева, М.** Philippopolis. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, 181 – 199.
- **Мартинова-Кютова М.** Нови данни за топографията на Филипопол в низината. – Годишник на Археологическия музей – Пловдив, 9, 2, 2004, 137 – 146.
- **Мартинова М., Коларова, В. и др.** Форумът на Филипопол в светлината на археологическите проуч вания. – В: Археология на българските земи. Т. I. София, 2004, 290 – 294.
- **Мартинова-Кютова М.** Библиотека при агората на Филипопол. – В: Поселищен живот в древна Тракия. Т. IV, Ямбол, 2006, 275 – 283.
- **Мартинова-Кютова М.** Римската и късноантична фортификационна система на Филипопол. В: Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания. Том I. Пловдив, 2009, 115 – 128.
- **Мартинова-Кютова М.** Култа към Дионис във Филипопол. – В: Годишник на Регионалния археологически музей – Пловдив. Т. XI. Пловдив, 2009, 169 – 176.

- **Мартинова-Кютова М., Пировска, Г.** Източната порта на Филипопол – В: Studies in honour of Stefan Boyadzhiev. София, 2011, 211 – 234.
- **Мартинова-Кютова М., Шаранков, Н.** Нови данни за комплекса „Източна порта“ на Филипопол. – Годишник на Регионалния археологически музей Пловдив. Т. XII. Пловдив, 2014, 159 – 184.
- **Мартинова-Кютова М.** Филипопол и култа към Родопа планина. – В: Третата национална научна конференция „Родопа планина – земя на богове, хора и храмове”. София, 2019.
- **Martinova M.** Ein antikes Kultgefäß aus Philippopolis , dans M. Wendel (éd.), Karasura. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. I. 15 Jahre Ausgrabungen in Karasura,Weissbach, 2001, 186.
- **Martinova-Kyutova M.** Philippopolis, Tabula Imperii Romani, K-35/2 – Philippopolis. Sofia, 2012 .
- **Martinova-Kyutova M., Sharankov, N.** The Ancient Theatre of Philippopolis – Bulletin of the National Archaeological Institute, XLIV, Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference “Cities, Territories and Identities”. Sofia, 2018, 67 – 76.

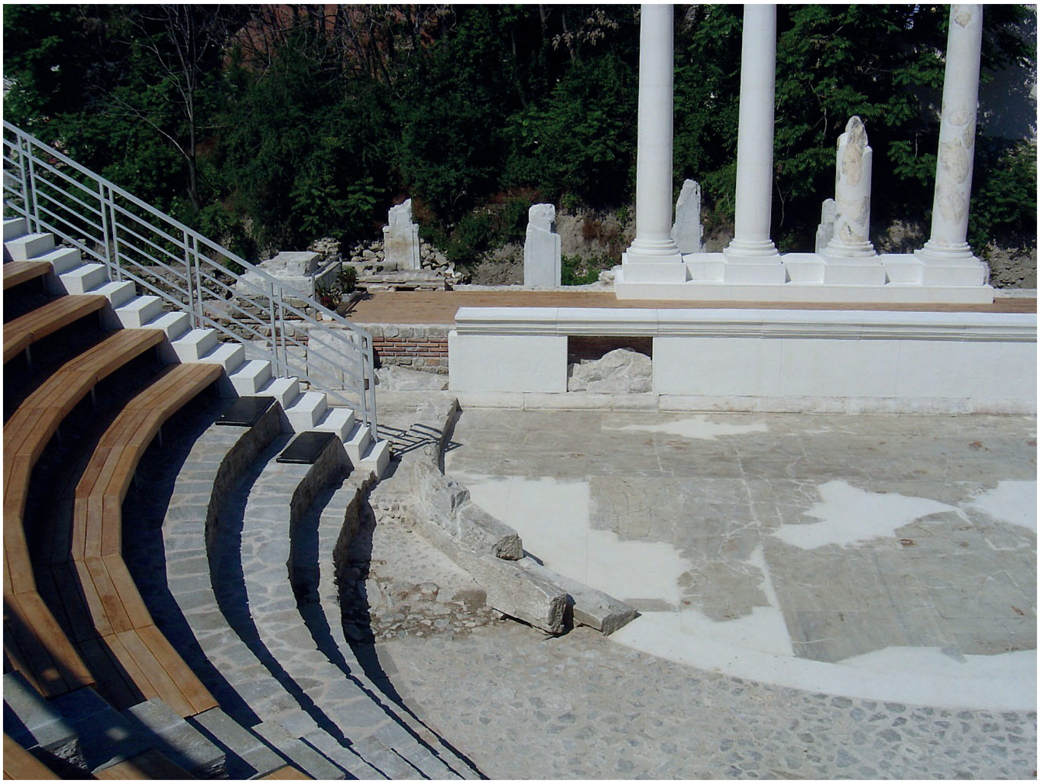

Одеонът (Булевтерионът) на античния Филипополис

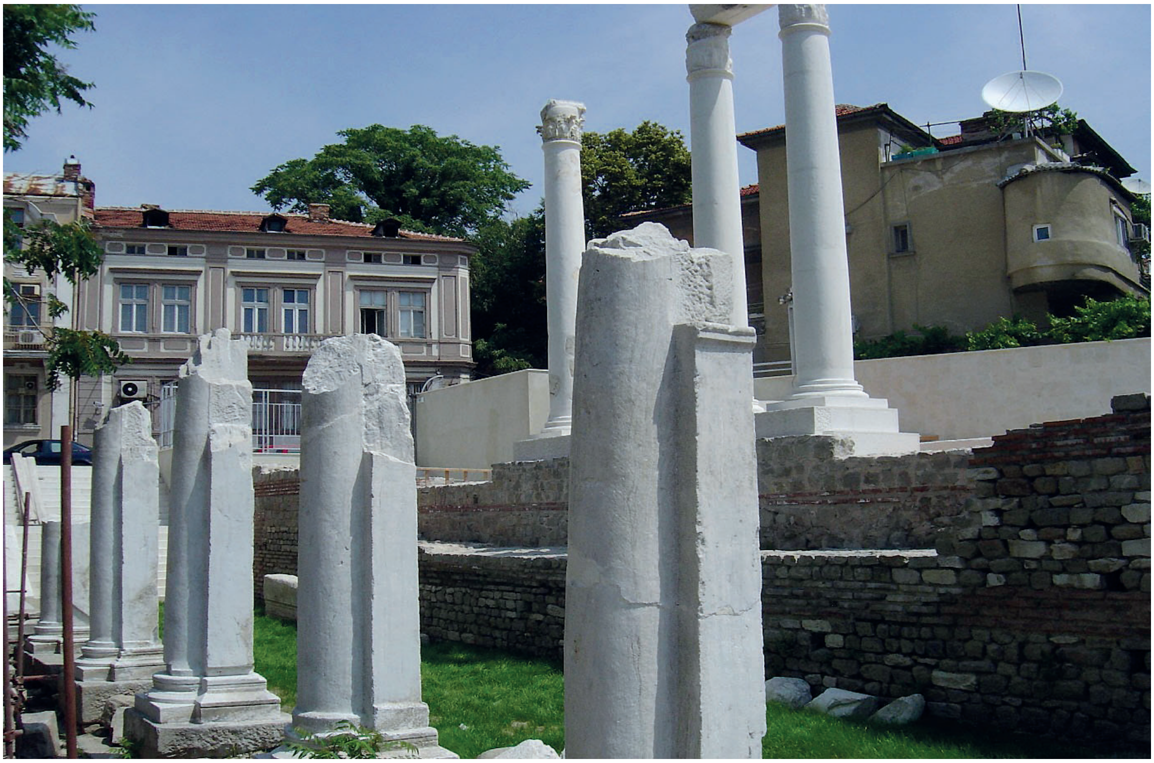

Одеонът (Булевтерионът) на античния Филипополис

Одеонът (Булевтерионът) на античния Филипополис

Източната порта на античния Филипополис

ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

Приемат се за отпечатване: студии до 120 000 знака; статии до 60 000 знака; съобщения до 18 000 знака; рецензии и отзиви до 12 000 знака.

Материалите могат да бъдат на български, английски или руски език.

I. Изисквания за подготовката на текста

1. Материалите се предават в електронен вариант като Word documents с шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разредка (Line spacing) 1,5.
2. Заглавието се изписва на езика на статията, с главни букви, центрирано, без съкращения, с размер 14 pt, **Bold**. На следващия ред се разполагат името и фамилията на автора (авторите) без съкращения, с начални главни и последващи малки букви, с размер 14 pt, **Bold**, *Italic*.
3. През един празен ред се изписва заглавието на статията на английски език, с главни букви, центрирано, без съкращения, с размер 14 pt, **Bold**. На следващия ред се разполагат името и фамилията на автора/авторите без съкращения, транслитерирано/ни на латиница, с начални главни и последващи малки букви, с размер 14 pt, **Bold**, *Italic*.
4. През един празен ред се разполага анотацията на английски език (***Abstract:***) (до 1000 знака с интервалите), с размер и стил на шрифта 12 pt, *Italic*.
5. На следващия ред се изписват ключовите думи (***Keywords:***) (до 10 на брой), на английски език, с размер и стил на шрифта 12 pt, *Italic*.
6. През един празен ред следва основният текст на материала с подравняване Justify. Допуска се употреба на шрифт Bold само за евентуални подзаглавия. *Italic* се използва за заглавия на книги/монографии, списания, сборници и издания на извори. При цитиране се използва *Italic* само в случаите, когато чуждият текст не е ограден с кавички.
7. Цитираните източници се посочват в текста, поставени в обикновени скоби, като се изписват: фамилията на автора, годината на издаването и съответната/ите страница/и. Например: (Иванов 2012: 35 – 36); (Иванов, Петров 2015: 5 – 6) – при двама; (Иванов и др. 2010: 33; Ivanov et al. 1999: 45) – при повече автори; (Петров 2006а: 8 – 11) – при повече от една публикация за една и съща година на един автор.

   При посочване на образи или други илюстративни материали: (Иванов 2012: 16, обр. 3; Petrov 1997: 45, fig. 2).

   При каталожни номера или таблици: (Иванов 2012: 16, №3 или табл. 3).

   При цитиране на архивни източници: (ЦДА–София, ф. 108К, оп. 2, а.е. 2560, л. 2).

   При цитиране на вестник: (В. *Работническо дело*, бр. 109, 15 май 1947 г., 3).

   При цитиране на извори, имената на античните автори и произведенията се посочват съгласно *Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon* (LSJ) и *Oxford Latin Dictionary* (OLD) по следния начин: (Hdt. 2.4; Cic. Div. 1.13.23).

   При цитиране на корпусни издания: (ГИБИ II: 71 – 72).
8. При необходимост от пояснителни или други бележки, те се маркират в текста с арабски цифри[1] и се поставят под линия: (Footnotes) с шрифт Times New Roman, размер 10 pt, без разредка (Line spacing „single“). Цифровите препратки към бележките под линия се поставят след кавичките и преди пунктуационните знаци. Пр. „цитат“[1], [1], [1]. При необходимост от цитиране в пояснителните бележки се следват същите правила, както в основния текст.
9. Препратките в текста към илюстративния материал се поставят в скоби: **(Обр. 1)**. За материали на английски език: **(Fig. 1)**, шрифт **Bold**. В отделен файл се представя списък на образите с кратка текстова информация за съответното изображение.
10. **Благодарности** (при наличието на такива) се поставят след края на основния текст.
11. След основния текст се прилага **Използвана литература** (**References**).

12. При употреба на специфични съкращения в научния апарат се прилага и **Списък на съкращенията (Abbreviations)**.

    Примери:
    ГИБИ IV: *Гръцки извори за българската история*. Том IV. София: БАН, 1961.
    ЦДА: Централен държавен архив.
    BHR: Bulgarian Historical Review, Sofia.

13. **Резюме** на български език (със заглавие и автор, до 3000 знака с интервалите) и **Ключови думи** на български език се поставят след Използвана литература (References) и Списък на съкращенията (Abbreviations) **само при статии на чужд език**!
14. В самия край авторите добавят кратки данни за себе си: звание, научна степен, име и фамилия, месторабота и e-mail.
15. Илюстрациите се представят в отделен електронен файл (.tiff, .jpg, .png) в резолюция не по-малка от 300 dpi.

II. Изисквания за оформление на Използвана литература (References)

В Използвана литература (References) се представят по азбучен ред, първо, изданията на кирилица, а след това изданията на латиница или други. Всички издания, които не са на латиница, се изписват и с транслитерация на латиница, в квадратни скоби […], непосредствено след оригиналното заглавие. Посочват се само научни изследвания, включително достъпни в Интернет. (Архивни източници, вестници и интернет източници се цитират само в бележките в текста или под линия. Същото се отнася и за писмени извори, които се посочват само по името на автора, а не по името на съставителя или преводача на съвременното им издание.)

1. *Сбирки и преводи на извори*

Гюзелев 2000: Васил Гюзелев. *Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви.* Том I. София: Главно управление на архивите, 2000. [Vasil Gyuzelev. *Izvori za srednovekovnata istoria na Bulgaria (VII – XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi*. Tom I. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite, 2000.]

Ксенофонт 2016: Ксенофонт. *Атинската държавна уредба. Лакедемонската държавна уредба.* Превод от старогръцки Мирена Славова. София: Изток – Запад, 2016. [Ksenofont. *Atinskata darzhavna uredba. Lakedemonskata darzhavna uredba*. Prevod ot starogratski Mirena Slavova. Sofia: Iztok – Zapad, 2016.]

2. *Книги/Монографии*

Божилов, Гюзелев 2004: Иван Божилов, Васил Гюзелев. *История на Добруджа.* Том 2. Средновековие. Велико Търново: Фабер, 2004. [Ivan Bozhilov, Vasil Gyuzelev. *Istoria na Dobrudzha.* Tom 2. Srednovekovie. Veliko Tarnovo: Faber, 2004.]

Спасов 2008: Людмил Спасов. *България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения).* Велико Търново: Фабер, 2008. [Lyudmil Spasov. *Bulgaria i SSSR 1917 – 1944 g. (Politiko-diplomaticheski otnoshenia)*. Veliko Tarnovo: Faber, 2008.]

3. *Публикации в научни сборници*

Марков 1977: Георги Марков. Деветнадесетомайският режим между Франция и Германия. – В: *Доклади и съобщения от Първата национална конференция на младите историци.* София, 1977, 316 – 324. [Georgi Markov. Devetnadesetomayskiyat rezhim mezhdu Frantsia i Germania. – V: *Dokladi i saobshtenia ot Parvata natsionalna konferentsia na mladite istoritsi.* Sofia, 1977, 316 – 324.]

4. *Публикации в периодични научни издания*

Марков 2002: Георги Марков. Балканското решение на Източния въпрос 1911 – 1913 г. – *Македонски преглед*, XXV (2002), 4, 7 – 28. [Georgi Markov. Balkanskoto reshenie na Iztochnia vapros 1911 – 1 913 g. – *Makedonski pregled*, XXV (2002), 4, 7 – 28.]

Mitrev 2008: Georgi Mitrev. On Skotoussa and „Scotusaei liberi“ from the Valley of the Struma/Strymon River (SW Bulgaria). – *Arhaeologia Bulgarica*, XII (2008), 2, 47 – 58.

5. *Електронни издания на научни публикации в Интернет*

Carey 2006: Brian Carey. Warfare in the Medieval World (2006). http://web.archive.org/web/20110805095555/http://www.deremilitari.org/resources/articles/carey.htm (достъпен 20 ноември, 2016).

Списание
ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ
Година III (2019), книжка 3

Коректор: Валентина Атанасова
Предпечатна подготовка: Цветелина Сотирова
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

ISSN 2535-0935 (*Print*)
ISSN 2535-0951 (*Online*)

ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

ISSN 2535-0935 *Година III • 2019 • книжка 3*